

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
МАЛАКА ОШИРИШ ИНСТИТУТИ

АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ЦИКЛИ

**ИИОЛАРНИНГ БАРЧА ДАРАЖАДАГИ БЎЛИМ БОШЛИҚЛАРИ,
ТУМАН (ШАҲАР ТАРМОҚ) ИИО БОШЛИҒИНИНГ ЎРИНБОСАРИ
ЛАВОЗИМИГА ТАЙИНЛАШ УЧУН МАХСУС МАЛАКА ОШИРИШ
КУРСИ ЎҚУВ ДАСТУРИ АСОСИДА ТАЙЁРЛАНГАН**

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

ТОШКЕНТ - 2023

Мазкур ўқув-услугий мажмуа “ИИОларнинг барча даражадаги бўлим бошлиқлари, туман (шаҳар тармоқ) ИИО бошлиғининг ўринбосари лавозимига тайинлаш учун махсус малака ошириш курси” тасдиқланган ўқув дастури асосида ишлаб чиқилган.

Тузувчи:

Э.Э. Марупов - ИИВ Малака ошириш институти Ахборот технологиялари цикли бошлиғи

Такризчилар:

Ф.Б. Ачилов - Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети Ўқув-услугий бошқармаси бошлиғи, доцент

Ш.И. Файзиев - ИИВ ТҚД Киберхавфсизлик маркази бўлими бошлиғи, (PhD), доцент

Ўқув-услугий мажмуа ИИОларнинг барча даражадаги бўлим бошлиқлари, туман (шаҳар тармоқ) ИИО бошлиғининг ўринбосари лавозимига тайинлаш учун махсус малака ошириш курсида таҳсил оладиган тингловчилар учун ички ишлар органларида фаолиятида қўлланилаётган замонавий ахборот технологиялари, ахборот хуружларининг мазмун-моҳияти, ахборот хуружларини амалга ошириш усуллари, кибержиноятчилик тушунчаси ва унинг зарарлари, салбий оқибатлари, кибержиноятчиликка қарши курашиш, киберхавфсизликни таъминлаш, ахборотларни ҳимоя қилиш, ўчирилган файлларни тиклаш, электрон жадваллар устида мураккаб амалларни бажариш ҳақида батафсил маълумотлар берилган.

Ўқув-услугий мажмуа Малака ошириш институти профессор-ўқитувчилари ва тингловчилари учун мўлжалланган.

Ўқув-услугий мажмуа Малака ошириш институти Илмий кенгашининг 2023 йил “___” _____даги “___” - сонли йиғилиш муҳокамасидан ўтказилган ва маъқулланган.

УДК _____

©Ўзбекистон Республикаси ИИВ МОИ, 2023

МУНДАРИЖА

КИРИШ	4
Модул бўйича дарслар тақсимоти	7
Семинар машғулотлар мазмуни	7
2.1-МАВЗУ. ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИГА ЗАМОНАВИЙ АХБОРОТ – КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ	7
2.2-МАВЗУ. АХБОРОТ ХУРУЖИДАН ФОЙДАЛАНИБ, ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ВАЗИЯТГА ТАЪСИР КЎРСАТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	16
2.3-МАВЗУ. КИБЕРЖИНОЯТЧИЛИК: АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ, ТУРЛАРИ, ЗАРАРЛАРИ ВА САЛБИЙ ОҚИБАТЛАРИ	34
Амалий машғулотлар мазмуни	41
2.4-МАВЗУ. АХБОРОТЛАРНИ ҲИМОЯЛАШНИНГ ТЕХНИК ВА ДАСТУРИЙ ТАЪМИНОТИ	41
2.5-МАВЗУ. ЭЛЕКТРОН ЖАДВАЛЛАРДА ФОРМУЛАЛАР ВА ЙИҒИШ ФУНКЦИЯЛАРИ	61
Тест саволлари	65
Глоссарий	67
Асосий адабиётлар	71

КИРИШ

Бугунги кунда юзага келаётган хавф-хатар ва таҳдидлар, аввало, интернет тармоқлари орқали тарғиб этилаётган халқаро терроризм, диний экстремизм, ноқонуний миграция, одам савдоси, наркотик моддаларини тарқатиши, ёшлар ўртасида халқимизга ёт ғоялар тарқалишининг тобора кучайиб бораётганлиги ички ишлар органлари олдига ўз вақтида уларнинг олдини олиш ва уларга барҳам бериш бўйича замонавий ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш каби янги вазифаларни қўймоқда.

Ушбу вазифаларни бажаришда Ўзбекистон Республикасининг “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Қонуни (2003 йил 11 декабрь, 560-II-сон) муҳим асослардан биридир. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 21 мартдаги «Замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш ва янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-1730-сон, 2014 йил 3 апрелдаги «Ахборот-коммуникация технологияларини иқтисодийнинг реал секторига янада жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2158-сон, 2022 йил 22 августдаги “2022-2023 йилларда ахборот-коммуникация технологиялари соҳасини янги босқичга олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-357-сон, 2022 йил 22 сентябрдаги “Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жинойтчиликка қарши курашиш фаолиятини замонавий рақамли технологиялар соҳасидаги ютуқларни кенг жорий этган ҳолда янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПҚ-379-сон Қарорлари ҳамда 2018 йил 19 февралдаги “Ахборот технологиялари ва коммуникациялари соҳасини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5349-сон, 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон, 2020 йил 5 майдаги «РАҚАМЛИ ЎЗБЕКИСТОН – 2030» стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги ПФ-6079-сон, 2021 йил 26 мартдаги «Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жинойтчиликка қарши курашиш соҳасида ички ишлар органлари фаолиятини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-6196-сон Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 15 октябрдаги «Ички ишлар органлари фаолиятига замонавий ахборот технологияларини кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 645-сон Қарори асосида тизимга замонавий ахборот-коммуникация технологиялари жорий этилмоқда.

Ички ишлар вазирлиги Малака ошириш институтининг устувор вазифаси ходимларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш жараёнларида тингловчиларнинг касбий тайёргарлигини ҳозирги замон талаблари даражасида ривожлантириш, уларда зарур билим, кўникма ва

малакаларини замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан унумли фойдаланган ҳолда шакллантиришдан иборат. Ҳозирги глобаллашув жараёнининг илмий-техникавий соҳада ўзининг таъсирини кўрсатиши ҳамда замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жадал суръатда амалиётга жорий этиши, мамлакатимизда ходимларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимининг сифатини янада оширишга туртки бўлмоқда. Бу эса, замонавий ўқитиш технологияларига илмий жиҳатдан методик ёндашувлар тингловчиларнинг касбий маҳорати, дунёқарашини жадал шакллантиради ҳамда замонавий билимларни тез ва мустахкам ўзлаштиришларига замин яратади.

Ходимларни ахборот-коммуникация технологиялари бўйича компетентлигини ошириш долзарб масалалар қаторига киради. Тингловчиларнинг ахборот-коммуникация технологиялари бўйича компетентлиги таълим олувчининг юқори мотивацияси, шахснинг қўйилган мақсадга эришишга йўналтирилганлиги, мулоқотга нисбатан етарлича юқори қобилияти, ўз хатоларини тузатиб бориши, ўзини-ўзи ривожлантириш бўйича интилиши, тингловчининг ташқи таълимий ахборотларга нисбатан ички шахсий талабларининг мослигини таъминлайди. Бу эса ўз навбатида ходимларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштиришга хизмат қилади.

“Ахборот-коммуникация технологияларидан хизмат фаолиятида фойдаланиш” **модулининг мақсади** ходимларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тингловчиларини янги ахборот технологиялари, уларнинг дастурий воситалари билан таништириб, уларни ўзлаштириш амалиётини йўлга қўйишдан иборат.

“Ахборот-коммуникация технологияларидан хизмат фаолиятида фойдаланиш” **модулининг вазифалари** тингловчиларда:

- Компьютер техникасини ишлатиш усуллари;
- Microsoft office дастурлари ва улардан фойдаланиш;
- Замонавий ахборот технологиялари, дастурий таъминот маҳсулотлари;
- Интернетда ишлаш ва ижтимоий тармоқлардан фойдаланиш;
- Шахсий компьютер учун киберхавфсизликни таъминлаш асослари;
- Ахборот хуружлари, мазмун моҳияти, амалга ошириш усуллари;
- Ахборотларни химоялашни ўрганиш;
- Шахсий компьютер дастлабки хавфсизлигини таъминлаш;
- Ахборот хуружлари тушунчаси;
- Кибержиноятчилик, кибертерроризм ва уларга қарши курашиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборат;

Модул бўйича тингловчиларнинг **билими, кўникма ва малакаларига қўйиладиган талаблар:**

- Компьютер техникаси ва унинг асосий ҳамда қўшимча қурилмаларидан, компьютернинг дастурий таъминотидан фойдаланишни **билиши керак;**
- Ахборотлаштириш объекти характеристикаси ва **тизимга қўйиладиган тартиб талабларидан** фойдаланиш;
- Тизимларни барқарорлиги ҳақида тишинча **талабларини бўлиши** керак;
- Ходимлар амалиётда фуқаролар билан кибержиноятчилик, кибертерроризм ва уларнинг фирибгарлик қурбонига айланмаслиги учун **тарғибот-ташқивот ишларини олиб бориш;**
- Ахборот хуружлари оқибатларида ички таҳдидлари ва ташқи таҳдидлари халқаро майдонда давлатни ва ҳокимият органларинини **обрўсизлантиришга қаратилган ҳаракатлар** тушунилади;
- Ўчирилган файлларни тиклаш ва ўчиб кетган маълумотларни қайтариш усулларини **бўлиши** керак;
- Интернет тармоғида мавжуд ахборот ресурсларидан фойдалана олиш, ҳамда тармоқда хавфсиз ишлаш бўйича **кўникмаларга эга бўлиши** зарур;
- Мутахассислигидан келиб чиқиб хизмат фаолиятида ахборот технологияларидан фойдалана олиш бўйича **малакаларини эгаллаши** лозим.

Модул бўйича дарслар тақсимоти:

Т/р	Ўқитиладиган модуллар номи	Жами	Ўқув соатлари				
			Маъруза	Семинар	Амалий машғулот	Мустақил тайёргарли	Назорат
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>
1	Ахборот-коммуникация технологияларидан хизмат фаолиятида фойдаланиш	12	-	6	6	-	-
1	Ички ишлар органлари фаолиятига замонавий ахборот – коммуникация технологияларини жорий этишнинг ўзига хос жиҳатлари	2	-	2	-	-	-
2	Ахборот хуружидан фойдаланиб, ижтимоий-сиёсий вазиятга таъсир кўрсатишнинг ўзига хос хусусиятлари	2	-	2	-	-	-
3	Кибержиноятчилик: асосий тушунчалари, турлари, зарарлари ва салбий оқибатлари.	2	-	2	-	-	-
4	Ахборотларни ҳимоя қилишнинг техник ва дастурий воситалари.	4	-	-	4	-	-
5	Электрон жадвалларда формулалар ва йиғиш функциялари	2	-	-	2	-	-

СЕМИНАР МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ (6 соат)

1-МАВЗУ. ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИГА ЗАМОНАВИЙ АХБОРОТ – КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ (2 соат)

Режа:

1. Ахборот технологияси ҳақида маълумот, Ички ишлар органлари фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этишнинг ҳуқуқий асослари ва тартиби.

2. Рақамлаштиришнинг ички ишлар органлари фаолиятидаги босқичи.

1-савол. Ахборот технологияси ҳақида маълумот, Ички ишлар органлари фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этишнинг ҳуқуқий асослари ва тартиби.

Ахборот технологияси қисқача АТ (*ing. Information technology – IT*). Ахборот атамаси латинча “Информатио” сўзидан келиб чиққан бўлиб, ўзбекчада тушунтириш, таништириш, баён этиш деган маъноларни англатади.

Ўз навбатида, хабар- ахборотни тасвирлаш шакли бўлиб, у нутқ, матн, тасвир, график, жадвал, видеотасвир, товуш ва ҳ.к кўринишларда ифодаланади.

Технология - сўзи латинча “*thexnos*” - санъат, ҳунар, соҳа ва “*logos*” - фан деган маънони билдиради. Технология сўзи - бирор вазифани бажаришда унинг турли хил усуллари кўринишини англатади.

Коммуникация (лот. *communicatio* — умумлаштираман, боғлайман) — кибернетикада - информация (ахборот)ларни алмашиш жараёни.

Ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ) - бу маълумотларни тўплаш, қайта ишлаш, сақлаш, тарқатиш, кўрсатиш ва ундан фойдаланувчилар манфаатларини кўзлаб фойдаланиш учун бирлаштирилган усуллар, ишлаб чиқариш жараёнлари ва дастурий-техник воситалар мажмуи.

АТ - ахборотларни жамлаш, сақлаш, узатиш ва шу жараёнларни амалга оширувчи барча техник воситаларни ишлатишни ўргатувчи фан ҳисобланади.

Ахборот технологиялари маълумотларни бошқариш ва қайта ишлаш технологияларидир. Одатда бу атама остида компьютер технологиялари тушунилади.

Ахборот технологияси инсоният тараққиётининг турли босқичларида ҳам мавжуд бўлган бўлсада, ҳозирги замон ахборотлашган жамиятининг ўзига хос хусусияти шундаки, цивилизация тарихида биринчи марта билимларга эришиш ва ишлаб чиқаришга сарфланадиган куч энергия, хомашё, материаллар ва моддий истеъмол буюмларига сарфланадиган харажатлардан устунлик қилмоқда, яъни ахборот технологиялари мавжуд янги технологиялар орасида етакчи ўринни эгалламоқда.

Ахборот технологиялари индустрияси мажмуини компьютер, алоқа тизими, маълумотлар омбори, билимлар омбори ва у билан боғлиқ фаолият сохалари ташкил қилади.

Бугунги кунда ахборот технологиясини шартли равишда «сақловчи, рационаллаштирувчи, яратувчи» турларга ажратиш мумкин. Биринчи турдаги технологиялар меҳнатни, моддий ресурсларни, вақтни тежайди.

Рационаллаштирувчи ахборот технологияларига чипталар буюртма қилиш, мехмонхона хисоб-китоблари тизимлари мисол бўлади.

Яратувчи (ижодий) ахборот тахнологиялари ахборотни ишлаб чиқарадиган, ундан фойдаланадиган ва инсонни таркибий қисм сифатида ўз ичига оладиган тизимлардан иборат.

Ахборот технологияларига мисоллар:

**компьютерни қўллаб-қувватлаш
бўйича мутахассис
(Computer Support Specialist)**

**дастурий маҳсулотлар ишлаб
чиқувчи мутахассислар
(software inengineering)**

**тармоқ ва компьютер тизимлари
маъмури (Network and Computer
Systems Administrator)**

**компьютер тармоқлари
архитектори (Computer Network
Architect)**

**маълумотлар базаси маъмури
(Database Administrator)**

**компьютер тизимлари таҳлилчиси
(Computer Systems Analyst)**

ахборот хавфсизлиги бўйича таҳлилчи (Information Security Analyst)

рақамли тилшунос (digital linguist)

3D дизайнер (3D designer)

сунъий интеллект мутаххассиси (Artificial intelligence Specialist)

катта маълумотлар билан ишлашловчи мутаххассис (Big Data Specialist)

Ахборот технологияларининг hozirgi zaman taraqqiёti hamda yuqqlari fan va inson faoliatinining barча soxalarini axborotlashiriш зарурлигини кўрсатмоқда.

Жамиятни axborotlashiriш республикамиз халқи турмуш даражасининг яхшиланишига, ижтимоий эhtiёжларнинг кондирилишига, иқтисоднинг усиши hamda fan-техника taraqqiётининг жадаллашишига хизмат килади.

Ўзбекистон Республикаси шаклланаётган глобал axborot жамиятида муносиб ўринни эгаллашга интилмоқда. Ушбу мақсадларга эришиш учун мамлакат Хукумати томонидан Ўзбекистонда axborotlashiriш

жараёнларини фаоллаштириш, замонавий ахборот-коммуникация технологияларини тез суръатларда ривожлантириш, уларни иқтисодиёт ва жамиятнинг барча соҳаларида жорий этиш ҳамда фойдаланишнинг стратегик устуворликлари белгиланди.

Ички ишлар органларида ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш ва ривожлантириш жамиятни ахборот жиҳатидан кенг кўламли қайта ўзгартиришнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Бу давлат бошқаруви самарадорлигини жиддий равишда ошириш, давлатнинг умуман жамият билан ҳамда унинг айрим институтлари ва фуқаролар билан ўзаро муносабатларини оптималлаштириш имконини беради.

Фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, жамоат тартибини сақлаш, шахс, жамият ва давлат хавфсизлигини таъминлаш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва профилактикаси бўйича республикада яхлит ҳуқуқий тизим яратилган бўлиб, унда ички ишлар органлари муҳим ўрин эгаллайди.

Ўтган давр мобайнида ички ишлар органларида замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва дастурий таъминотларини борасида кенг кўламли ишлар амалга оширилди. Айниқса, ички ишлар органларининг маҳаллаларда жамоат тартибини сақлаш, фуқаролар хавфсизлигини таъминлаш, йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш, миграция ва фуқароликни расмийлаштириш, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш учун ташкил этилган замонавий интеграллашган тизимларни яратиш ва жорий этиш бўйича салмоқли ишлар қилинди.

Амалга оширилган чора-тадбирлар ички ишлар органлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш, фуқароларнинг тинч ва осойишта ҳаёт кечиришини таъминлаш, юртимизда жиноятчиликнинг ўсишига йўл қўймаслик имконини берди.

Бугунги кунда юзага келаётган хавф-хатар ва таҳдидлар, аввало, интернет тармоқлари орқали тарғиб этилаётган халқаро терроризм, диний экстремизм, ноқонуний миграция, одам савдоси, ёшлар ўртасида халқимизга ёт ғоялар тарқалишининг тобора кучайиб бораётганлиги ички ишлар органлари олдида ўз вақтида уларнинг олдини олиш ва уларга барҳам бериш бўйича замонавий ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш каби янги вазифаларни қўймоқда. Ушбу вазифаларни бажаришда Ўзбекистон Республикасининг “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Қонуни (2003 йил 11 декабрь, 560-II-сон) муҳим асослардан биридир.

Ҳозирги кунда ички ишлар органлари фаолиятига, асосан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 22 августдаги “2022-2023 йилларда ахборот-коммуникация технологиялари соҳасини янги босқичга олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-357-сон, 2022 йил 22 сентябрдаги “Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жинойтчиликка қарши курашиш фаолиятини замонавий рақамли технологиялар соҳасидаги ютуқларни кенг жорий этган ҳолда янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПҚ-379-сон Қарори, 2021 йил 26 мартдаги «Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жинойтчиликка қарши курашиш соҳасида ички ишлар органлари фаолиятини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-6196-сон Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 15 октябрдаги «Ички ишлар органлари фаолиятига замонавий ахборот технологияларини кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 645-сон Қарорлари асосида тизимга замонавий ахборот-коммуникация технологиялари жорий этилмоқда.

2-савол. Рақамлаштиришнинг ички ишлар органлари фаолиятидаги босқичи

Ўзбекистонни ҳар томонлама ривожлантириш, халқимизнинг ҳаёт даражаси ва сифатини ошириш масаласи биринчи навбатда, илм-фан, юксак технологиялар, замонавий инновацион ишланмаларни амалиётга кенг жорий этиш билан узвий боғлиқ.

Ички ишлар органлари тизимини ислоҳ қилишда барча бўлинмаларнинг фаолияти янада самарали бўлишини таъминлайдиган замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш энг муҳим йўналишлардан бирига айланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 мартдаги «Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жинойтчиликка қарши курашиш соҳасида ички ишлар органлари фаолиятини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-6196-сон Фармонининг «ЙЎЛ ХАРИТАСИ» учинчи бандида Ички ишлар органлари фаолиятига замонавий рақамли ва ахборот технологияларини татбиқ этиш белгилаб берилди ва шу Фармонбилан Ички ишлар вазирлигида ахборот технологиялари бўйича алоҳида вазир ўринбосари лавозими жорий этилди, ҳозирги кунда полковник Тураходжаев Нажмиддин Садирович хизматни олиб бормоқда.

Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2022 йил 22 августдаги “2022-2023 йилларда ахборот-коммуникация технологиялари соҳасини янги босқичга олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-357-сон Қарорини 36-Илова 2022-2023 йилларда Ички ишлар вазирлигида рақамли

трансформация жараёнларини жадаллаштириш бўйича «ЙЎЛ ХАРИТАСИ»да Ички ишлар органлари фаолиятига замонавий рақамли ва ахборот технологияларини татбиқ этиш белгилаб берилди. **Хусусан:**

I. Норматив-ҳуқуқий базани мустаҳкамлаш.

II. Телекоммуникация инфратузилмасини ривожлантириш ҳамда малакали мутахассислар билан таъминлаш.

III. Рақамли иқтисодиёт ва «Электрон ҳукумат» йўналишида лойиҳалар ва тадбирларни амалга ошириш.

IV. Ахборот хавфсизлигини таъминлаш.

Йўл харитасига мувофиқ Ички ишлар вазирлигини ахборот-коммуникация технологиялари соҳасини Норматив-ҳуқуқий базани мустаҳкамлаш мақсадида қўидагилар белиланган:

- Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2022 йил 17 январда тасдиқланган «2021-2022 йилларда ИИВ томонидан кўрсатилаётган давлат хизматларини устувор равишда электрон шаклга ўтказиш бўйича чора-тадбирлар дастури»га мувофиқ ва заруратга кўра бошқа давлат хизматларини электрон кўринишга ўтказишда уларнинг регламентларини қайтадан кўриб чиқиш;

- Ўзбекистон Республикаси чегара назорат пунктларидан ўтаётган чет эл фуқароларини биометрик рўйхатга олишни йўлга қўйиш.

Телекоммуникация инфратузилмасини ривожлантириш ҳамда малакали мутахассислар билан таъминлаш мақсадида қўидагилар белиланган:

- Барча ички ишлар органлари ўртасида электрон ҳамкорликни амалга ошириш, шунингдек, бошқа идоралар билан юқори даражада ҳимояланган тизим орқали электрон ахборот алмашиш имкониятини яратиш мақсадида **ички ишлар органларида локал тармоқларни такомиллаштириш ва ягона ҳимояланган корпоратив тармоқни яратиш;**

- Ички ишлар вазирлиги марказий аппаратида **Маълумотларни қайта ишлаш ягона марказини** яратиш, унга тарқоқ ҳолдаги барча ахборот тизимлари ва маълумот базаларини ўтказиш ҳамда ягона интеграциялашган платформани жорий этиш;

- Ички ишлар органларида ҳужжат алмашинувини автоматлаштириш, ҳужжатларнинг электрон архивини юритиш ва ижро ҳолатини назорат қилиш мақсадида **ягона ҳимояланган электрон ҳужжат айланиш тизимини жорий қилиш;**

- Хизматга оид маълумотларни ички ишлар органларининг корпоратив тармоғидан чиқиб кетишини олдини олиш ва ходимларнинг ҳаракатлари

устидан ички назоратни амалга ошириш бўйича **мониторинг тизимини жорий этиш**;

- Вақтинча сақлаш ҳибсхоналарида маҳбуслар ҳаракатланиши, уларнинг ҳисобини реал вақт режимида юритиш ва олиб кирилиши/чиқилишини назорат қилиш мақсадида **«Ички ишлар органлари вақтинчалик сақлаш ҳибсхоналарининг назорат-мониторинги ахборот тизими»**ни жорий қилиш ва манфаатдор идораларга улаш;

- Жазони ижро этиш муассасаларининг назорат ўтиш жойларида хизмат олиб бориш жараёнини янги тартибда ташкил этиш учун **29 дона рентген-сканер қурилмаларини** ўрнатиш;

- **Йўл ҳаракати хавфсизлиги** хизматининг бўлинмаларида телекоммуникация хизматлари сифатини ошириш;

- Амалдаги ахборот тизимларини ягона платформага ўзаро интеграция қилиш мақсадида Ички ишлар вазирлиги Жамоат хавфсизлиги департаменти Йўл ҳаракати хавфсизлиги хизматининг **Ягона автоматлаштирилган комплекс аппарат-дастурий таъминоти тизимини** республикамизнинг барча ҳудудларида ўз вакилларига эга бўлган маҳаллий ташкилотлар билан ҳамкорликда яратиш;

- Ички ишлар вазирлигида **геном бўйича ягона автоматлаштирилган маълумотлар базасини** ташкил этиш;

- **«102-kriminalist» дастурий таъминотини** ишлаб чиқиш ва «102» тизимига интеграция қилиш;

- Ички ишлар вазирлиги Эксперт-криминалистика Бош маркази ва Тошкент шаҳар, Фарғона, Самарқанд, Сурхондарё ва Хоразм вилоят ички ишлар органлари ЭКБларини **хромато-масс-спектрометрлар билан таъминлаш**;

Рақамли иқтисодиёт ва «Электрон ҳукумат» йўналишида лойиҳалар ва тадбирларни амалга ошириш мақсадида қўидагилар белиланган:

- Электрон тиббий карталар жорий этиш механизмларини ишлаб чиқиш, дори воситалари айланишини назорат қилиш, касалликлар динамикасини реал вақт режимида кузатиш ва тиббий хизмат кўрсатиш жараёнларида шаффофликни таъминлаш мақсадида **«E-Med» комплекс ахборот-таҳлилий тизимини** жорий қилиш;

- Ички ишлар органларида куч ва воситаларни бошқариш, зарурий маълумотлар базаларидаги ахборотларни таҳлил қилиш мақсадида Вазирликнинг барча ахборот тизимларини ягона комплекс тизимга бирлаштириш орқали **Ягона бошқарув платформасини** жорий этиш;

- Пробация назоратидаги шахсларнинг хулқ-атворини **Ягона платформа**да реал вақт режимида кузатиш имконияти жорий этиш.

- **«SMART AKADEMIYA»** - интеграллашган ахборот-таълим платформасини яратиш;

- Ягона интерактив давлат хизматлари порталида автотранспорт воситасида **тақиқ мавжудлигини текшириш имкониятини яратиш**;

- Ягона интерактив давлат хизматлари портали ва ДЙХХХнинг **мобил иловаси орқали юридик шахслар томонидан** янги автотранспорт воситаларини рўйхатдан ўтказиш учун ишончнома, ариза юбориш ҳамда тўловларни электрон амалга ошириш имкониятини яратиш;

- Жамоат хавфсизлиги департаменти Йўл ҳаракати хавфсизлиги хизматининг **«Road 24» мобил иловасини** такомиллаштириш орқали ҳайдовчиларга қулайликлар яратиш;

- Жисмоний шахсларнинг автототранспорт воситасини бошқа шахсга (сотиш, бошқа давлатга олиб чиқиб кетиш ҳуқуқисиз) бериш тўғрисидаги шартнома (ишончнома)ни **Ягона интерактив давлат хизматлари портали орқали** инсон омилисиз электрон расмийлаштириш тартибини жорий этиш;

- Тергов органлари ва кредит бюрolari томонидан автотранспорт воситасига **тақиқни электрон тарзда қўйиш** ҳамда ечиш амалиётини жорий этиш;

- Фуқароларни ишга қабул қилишда интеллектуал салоҳияти ва психоэмоционал барқарорлигини баҳолаш, ходимларга малака тоифаларини бериш ва уларнинг билим кўникмаларини даврий равишда баҳолашда инсон омилини истисно қилган ҳолда замонавий **марказлашган тест синовларини қабул қилиш бўйича автоматлаштирилган ахборот тизимини** ишлаб чиқиш;

- Давлат ўқ-гильзотекасининг автоматлаштирилган **баллистик идентификация тизимини модернизация қилиш**;

- Ички ишлар вазирлигининг биометрик маълумотлар базасидан фойдаланган ҳолда реал вақт режимида махсус ҳимояланган VPN уяли алоқа сим картаси орқали шахсни юз қиёфаси ва бармоқ излари бўйича идентификация қилишнинг «Web-servise» дастурини ишга тушириш.

Ахборот хавфсизлигини таъминлаш мақсадида қўидагилар белиланган:

- Ички ишлар органлари ахборот тизимлари, ресурслари ва маълумотлар базаларида ахборот хавфсизлиги ва киберхавфсизликни мониторинг қилиш муҳим ахборот инфратузилмалари ва жамоат хавфсизлиги доирасида жорий

қилинган дастурий-техник қурилмалар ҳолатини назорат қилиш мақсадида «SOS» марказ жорий этиш;

- Ички ишлар органлари маълумотлар узатиш тармоқлари ва ахборот тизимларида ахборотни **криптографик ҳимоялаш воситаларини** жорий қилиш белгилаб утилган.

Мустақил тайёргарлик: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 22 августдаги ПҚ-357-сон қарорига 36-Илова 2022-2023 йилларда Ички ишлар вазирлигида рақамли трансформация жараёнларини жадаллаштириш бўйича «ЙЎЛ ХАРИТАСИ»ни ва 2022 йил 22 сентябрдаги “Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жинойтчиликка қарши курашиш фаолиятини замонавий рақамли технологиялар соҳасидаги ютуқларни кенг жорий этган ҳолда янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПҚ-379-сон Қарори кўриб чиқиш.

2-МАВЗУ. АХБОРОТ ХУРУЖИДАН ФОЙДАЛАНИБ, ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВАЗИЯТГА ТАЪСИР КЎРСАТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ (2 соат)

Режа:

1. Ахборот хуружи, мазмун ва моҳияти.
2. Ахборот хуружларининг ижтимоий муҳитда амалга ошириш усуллари.

Хулоса

1-савол. Ахборот хуружи, мазмун ва моҳияти.

Сиёсий кураш сиёсий партиялар, ташкилотлар ва бошқа сиёсий институтлар ўртасида олиб борилади. Ушбу соҳада ахборот уруши доимий равишда рўй бериб туради, аммо у давлат органларига сайловлар олдидан кучайиб бормоқда. Ахборот ёрдамида жамиятга таъсир шундай тарзда олиб бориладики, жамият аъзолари буни сезмайдилар ва ўзлари танлов қилаётганлигини ҳис қиладилар. Сиёсатдаги замонавий ахборот урушлари рақибни жамоатчилик олдида обрўсизлантиришга ва жамият аъзолари орасида зарур фикрни шакллантиришга қаратилган. Ушбу муаммоларни ҳал қилиш учун турли хил ахборот манбаларидан фойдаланган ҳолда рақибга қарши ҳужумни амалга

оширадиган – **айворлар** – ахборотни бузиш бўйича мутахассислар ёлланади. Ахборот хужумларининг асосий усуллари қуйидагилардир: монтаж, миш-мишлар, афсоналар, тахдид, мавҳумлик, маълумотни буриш.

Ахборот хуружга берилган турлича таърифлар мавжуд. Россиялик айрим мутахассисларнинг фикрича ахборот хуружи бу-рақиб устидан ахборот ҳукмронликка эришиш ва шунинг эвазига унга моддий, мафкуравий ёки бошқача зарар етказиш учун давлатнинг ҳарбий кучлари, ҳукумати ҳамда хусусий ташкилотлари томонидан амалга ошириладиган тадбирлар ва операциялар мажмуасидир.

Ахборот урушидан ҳарбийлар ва тинч аҳоли орасида фойдаланиш мумкин. Ахборот қарама-қарши турларига қуйидагилар киради:

1. Интернетдаги ахборот уруши – душманни чалғитиш учун ишлатиладиган турли хил ва кўпинча қарама-қарши маълумотлар тақдим этилади.

2. Психологик операциялар – бу шундай маълумотларни танлаб олиш ва тақдим этиш, бу жамиятда мавжуд бўлган кайфият учун қарама-қарши далилларга ўхшайди.

3. Йўқ қилиш – бу душман учун муҳим бўлган электрон тизимларни жисмоний йўқ қилиш ёки блокировка қилиш.

4. Хавфсизлик чоралари – режалар ва ниятларни сақлаб қолиш учун ўз ресурсларини ҳимоя қилишни кучайтириш.

5. Тўғридан тўғри ахборот хужумлари – бу ёлғон ва ҳақиқат маълумотларнинг аралашмаси.

Ахборот уруши атамаси илк бор 1967 йил тилга олинган бўлиб, бу иборанинг муаллифи собиқ совет Иттифоқига қарши бошлаган ахборот урушининг асосчиларидан бири Аллен Даллесдир.

“Ахборот уруши” атамаси дастлаб Америка ҳарбий доираларида қўлланилган. Ахборот уруши бу бутун жамиятга ёки унинг бир қисмига психологик босимдир. Керакли маълумотларни моҳирона тақдим этиш маълум кайфиятларни яратишга ва реакцияларни келтириб чиқаришга ёрдам беради. Ушбу уруш тури ҳақида биринчи маълумот 19-асрнинг 50-йилларига тўғри келади ва Қрим уруши билан боғлиқ.

Ахборот уруши назариясининг асосчиларидан яна бири Уинн Швартоу фикрича: “Замонавий жамият

Аллен Даллес

АКШ дипломати. Марказий разведка бошқармаси директори (1953-1961). Иккинчи жаҳон уруши даврида Стратегик хизматлар идорасида резидентура бошлиғи.

ахборотга асосланганлиги сабабли, эртами, кечми, ҳар ким ахборот хуружининг қурбонига айланади”, деб таъкидлайди.

Уинн Швартоу ахборот урушини олиб боришда барча хатти-ҳаракатларнинг урта субъектга қаратилганлигини таъкидлайди: шахсга (индивидуал ҳолатда), ташкилий тузилмага (ташкilot-муассасага қаратилган) ва глобал кўринишда (давлатлар ўртасидаги зиддиятга қаратилган).

“Ахборот хуружи” ибораси биринчи марта 1976 йил Томас Роннинг «Boeing» компанияси учун мўлжалланган “Қуроллар тузуми ва ахборот уруши” номли ҳисоботида қайд этилган. Томас Рон АҚШ иқтисодиётида инфратузилма асосий компонент бўлиб, кейинчалик унинг ҳарбий, сиёсий соҳалар каби заиф нуқта бўлиб қолишини таъкидлайди. Ахборот хуружининг муҳим жиҳати эса «қарши давлатнинг-корхоналари раҳбарларига, аъзоларига психологик босим ўтказиб, уларни “керакли” қарорларни қабул қилишга мажбур қила билишдир” дейди. Шунга кўра “ахборот хуружи” нима, деган саволга жавоб бериш мумкин. Ахборот хуружи бу рақиб саналган шахсга, жамиятга ва давлатга сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳаларда қабул қилинган қарорларга таъсир кўрсатиш, ижтимоий фактлар ва жамоатчилик онгини ўзига керакли йўналишда шакллантиришга уринишдир.

Интернет сайтлари ва нашрлари орқали жамоатчилик фикрини манипуляция қилишда қуйидаги замонавий усуллар кенг қўлланилмоқда:

1. Манипуляция (омма онгини бошқариш) - омма онгини турли ғоялар, кўрсатмалар, мотивлар, стереотиплар, тақлид орқали субъект манфаатларига мослаштириш. Воқеликни нотўғри идрок қилиш орқали сохта, ёлғон тушунча ёки тасаввур ҳосил қилинади. Ахборотнинг манипулятив таъсир кучидан қадим замонлардан бери сиёсий ва ҳарбий мақсадларда ҳам унумли фойдаланиб келинади.

Жумладан, қадимги Хитой мутафаккири Сун Цзи ўз давлати раҳбарларига кўшни ўлкаларни осонлик билан босиб олиш учун қуйидаги маслаҳатларни берган: *«Шундай бўлсинки, душман пойтахти кўчаларида хон халқини талаётгани, маслаҳатчилари хиёнат қилганликлари, амалдорлари майхўр бўлиб кетгани, жангчилари эса оч-наҳор ва ялангоёқ эканликларини пичирласин... Шундай бўлсинки, аҳоли ўз хонини ҳақорат қилсин... Ички ёнгинни олов билан эмас, сўз билан авж олдириш, натижада аҳмоқлар нолий бошлайди ва ўз ватанини лаънатлайди. Ва ўшанда биз очиқ дарвозалардан ўтиб борамиз...».*

Сун Цзи

Милоддан аввалги II асрда (453-403 до н. э.). хитойлик саркарда ва мутафакир.

2. Дезинформация (ёлғон ахборот тарқатиш) - психологик таъсир кўрсатишнинг бир кўриниши бўлиб, рақиб тарафни чалғитиш мақсадида ёлғон ахборот тарқатилади. Бунда ҳақиқий ахборот билан ёлғон ахборот аралаш кўринишида бўлади. Таъкидлаш жоизки, “Озодлик Радиоси” ва “Америка овози” нашрлари ўз фаолиятида ушбу усулдан кенг фойдаланиб келмоқда.

Жумладан, 2018 йилнинг 7 май куни “Озодлик Радиоси” расмий сайтида “UzBack to USSR? Хотира ва қадрлаш куни яна “День победы”га айланмоқда” номли мақола чиқарилиб, унда “СССР байроғи, гимни ва оркестр жўрлигидаги “Катюша” ва бошқа кўшиқлар, шунингдек, Георгий тасмалари очикчасига қайта бошлагани” тўғрисида айтилган. Бунга далил сифатида берилган, СССР байроғи тасвирланган суратдан эса унда акс этган автомашинанинг давлат рақами Ўзбекистонга тегишли эмаслигини ва умуман сурат Ўзбекистонда олинмаганлигини кўриш мумкин. Аммо, ушбу мақолага сайт фойдаланувчилари томонидан жами 100 дан ортиқ шарҳ ёзилган бўлиб, уларнинг ярмидан кўпи мазкур хабарга ишонч ва мавжуд вазиятга нисбатан норозилик кайфиятини ифода этади. Яъни, бу билан дезинформациянинг жамоатчилик фикрига салбий таъсирини кўриш мумкин бўлади.

3. Дискредитация (омма ишончини йўқотишга интилиш) усули – бу рақиб томонидан давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, мансабдор шахслар ёки муайян ижтимоий гуруҳлар обрўйига ҳамда имижига, шунингдек, мавжуд сиёсий тузумга нисбатан омма ишончини йўқотишга қаратилган қасддан қилинган ҳаракатдир. Ушбу усулни амалга ошириш механизми: республика ҳудудида содир бўлган бирор салбий ҳодисани мавжуд ҳукумат ёхуд муайян шахснинг сиёсий фаолияти натижаси сифатида талқин этган ҳолда радио, телевидение, матбуот ҳамда Интернет орқали оммага етказилади. Берилган хабарлар остида қолдирилган шарҳлар эса аҳолининг ишончсизлигини оширишга хизмат қилади.

Масалан, 1989 йилда Америка ОАВ Панама Президенти генерал М.Норъеганинг ўз халқи ва дунё ҳамжамияти кўз олдида обрўсини тўкишга ҳаракат қилдилар. Унга нисбатан 13 та айблов, хусусан, диктатор, наркотик моддалар савдоси ва “рэкети”ни қўллаб-қувватловчи, ўзини “умрбод Президент” деб эълон қилган ва шу каби обрўсизлантирувчи материаллар кенг тарқатилган. Ҳаттоки, дунёнинг машҳур газеталарида М.Норъеганинг ўз хизмат хонасида Гитлер сурати фониди фашистлар кийимида тушган расми ҳам нашр этилган. Бироз ўтмай Панамада давлат тўнтариши юз берди ва Президент ўз вазифасидан кетди.

Бу орқали манипулятор таниқли сиёсий арбобни иқтибос келтирган ҳолда республика аҳолисининг давлат раҳбарлари ва улар олиб бораётган

сиёсатга ишончсизлигини келтириб чиқариш ҳамда мавжудларини кучайтиришни мақсад қилади.

3. Компрометация (обрўсизлантириш) усули – бу манипулятор томонидан давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, мансабдор шахслар ёки муайян ижтимоий гуруҳларни обрўсизлантириш, обрўсини тушириш, иснод келтириш учун қасддан қилинган ҳаракатдир. Методни амалга оширишда қуйидаги механизмдан фойдаланилади: муайян мансабдор шахс, унинг оила аъзолари ҳамда яқин қариндошлари, шунингдек, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари билан боғлиқ салбий, обрўсизлантирувчи маълумотлар тўпланади ҳамда ахборот узатишнинг барча воситалари орқали оммага етказилади. Бунда фактларни бузиб кўрсатиш ва ёлғон маълумот тарқатиш усуллари ҳам фойдаланилиши мумкин.

Хусусан, 90-йилларда АҚШ Қуролли Кучлари штаби генерали Дмитрий Шаликашвилини обрўсизлантириш учун унинг таржимаи ҳолини асоссиз маълумотлар билан ўзгартиришга уринишган. Эълон қилинган ҳужжат мазмунига асосан, Дмитрий Шаликашвилининг отаси 1944 йилда СС кўшинида хизмат қилган. Аввалроқ у Польша армияси офицери бўлган. Урушдан якунида отаси Германиядаги нуфузли танишлари орқали СС кўшинларининг Грузиядаги махсус батальонида хизмат қилган. Ушбу ёлғон маълумотлар тарқалиши натижасида, АҚШ Мудофаа вазирининг Дмитрий Шаликашвилини ҳимоя қилишга қаратилган баёнотига қарамасдан, генерал ўз вазифасидан озод этилган.

4. Диверсия (бузиш, кўпорувчилик) усули – бу ОАВда рухий-психологик кураш олиб бориш усуллари билан бири бўлиб, мамлакатдаги конституцион тузумга, унинг ички ва ташқи сиёсатига, ғоявий муҳолифларга қарши радио, телевидение, матбуот воситалари орқали бузғунчилик мақсадида олиб бориладиган тарғибот ва ташвиқот. Диверсиянинг объекти – омма онги, жамоатчилик фикри. Механизми – бирор масала юзасидан аҳоли онгига, хусусан, унинг ҳис-туйғуларига таъсир ўтказадиган характердаги материаллар тайёрланади ва тарқатилади. Ахборот етказишнинг барча воситалари орқали фаол ҳаракат олиб борилади ҳамда жамоатчиликда мавжуд сиёсий тузумга нисбатан норозилик, нафрат туйғуларини шакллантиради. Одатда, диверсия дезинформация, дискредитация ёки компрометация жараёнларидан кейинги босқичда амалга оширилади.

Жумладан, 2018 йил 11 июнь куни “Америка овози”нинг расмий сайтида берилган “Ўзбекистон ёшлари Ёшлар иттифоқидан норози” номли мақоласида ташкилот раҳбариятининг обрўсизланганлиги фонида унинг истеъфоси ва нега ҳали ҳам ташкилот раҳбари ўз ўрнида эканлигига қатъий изоҳ талаб қилинган. Мазкур хабарда ҳамда шу мавзуга оид бошқа сайтлар орқали

тарқатилган блогларда қолдирилган шарҳларга эътибор қаратилса, республика аҳолиси, айниқса, ёшлар қатлами ўртасида сиёсий қарама-қаршилик, асосан, икки гуруҳга бўлиниш ҳолатини кўриш мумкин. Яъни, ушбу хабарлар асносида Ёшлар иттифоқи раҳбариятининг тарафдорлари ҳамда уларга қарши томоннинг ўзаро ахборот кураши кузатилади. Бу ҳолат республиканинг миллий хавфсизлига, жумладан, ахборот хавфсизлигига реал таҳдид сифатида намоён бўлади.

5. Биринчилик эффекти. Журналистларга талабалик давридаёқ умуман ҳақиқатни айтган эмас, биринчи бўлиб айтган одам ҳақдир, дея тушунтириб келадилар. Дастлабки хабар ҳар доим кучли таъсирга эга бўлади. Иккинчи бўлиб тарқатилган хабар эса биринчидан ҳам кучли аргументга эга бўлсагина, олдинги хабарни йўққа чиқариши мумкин. Бунда барча мураккабликларни ойдинлаштириш учун аудиториянинг вақти ҳам, хоҳиши ҳам йўқлигидан бунга эришиш у қадар осон эмас.

6. “Геббельс” ёки кўп марта такрорлаш усули – бунда муайян бир мавзу ёки унга доир хабар ОАВ орқали қайта-қайта берилади ва натижада жамоатчиликнинг эътиборини жалб этиб, унга бўлган қизиқишини оширади. Бунда объект – жамоатчилик фикри ва механизм радио, телевидение, матбуот ҳамда Интернет орқали муайян хабарни оммага такрорий равишда фаол тақдим этиш муҳим ҳисобланади. “Одамлар ҳукуматга ишонардилар, қаттиқ ишондилар, узоқ вақт ишониб келдилар. Бироқ ҳукумат улар умидини пучга чиқарди, улар ишончини оқламади” сингари сўзлар ва сўз бирикмаларини қайта-қайта такрорлаш йўли билан аудиторияда муайян психологик ҳолат яратишнинг оддий ва таъсирчан усули ҳисобланади.

Масалан, 2018 йилнинг март ойида Самарқанд вилоятида ободонлаштириш ишларига жалб қилинган 23 ёшли мактаб ўқитувчиси Диана Еникеевнинг ҳалокати билан боғлиқ масалада Би-би-си сайтида 8 та ва “Озодлик радиоси” сайтида эса 26 та мақола берилган. Жумладан, биргина “Озодлик радиоси”да 2018 йилнинг 15 мартида шу мазмунда чиқарилган мақола остида 50 та шарҳ қолдирилган бўлиб, уларнинг аксарияти ҳукуматдан ва мавжуд сиёсатдан норозилик кайфиятини ифодалайди.

7. Айрим фактларни яшириш ва бошқаларини бўрттириб кўрсатиш усули – бунда манипулятор томонидан, одатда, муайян мавзу юзасидан амалга оширилган ижобий характердаги ишлар яширилади, жамоатчилик фикрини салбий жиҳатдан ўзгартиришга қаратилган маълумотлар ва хабарларга кўпроқ урғу берилади, улар бўрттириб кўрсатилади. Унинг механизми, кўпинча, муайян соҳада ислохотлар амалга оширилаётган даврда, уларга нисбатан дискредитация, компрометация ёки диверсия босқичларидан олдин ёки улар билан бир пайтда олиб борилади.

Масалан, 2018 йилнинг 3 июнь кунда Би-би-си хорижий телерадиоузатиш ташкилотининг расмий сайтида эълон қилинган мақолада, республикада суд-ҳуқуқ соҳасидаги охириги ўзгаришларга қарамай аҳоли ўртасида сиёсий-ҳуқуқий жараёнларга нисбатан ишончсизлик ва норозилик кайфиятини пайдо қиладиган қарашлар илгари сурилган. Мақолада айрим фактларни яшириш ва муаммони бўрттириб кўрсатиш усулидан фойдаланилган.

8. Овозаси кетган воқеа иллюзияси. Аслида воқеа бўлиб ўтиши кутилаётган жойда ҳеч нарса юз бермайди. Бироқ ёлғон репортаж тайёрлаш ишлари бошланади. Бу жараён учун лавҳа ўйлаб топадилар: шовқин-сурон, бақир-чақирлар, ўқлар овози ва ҳ.к. эффектларни ташкил қиладилар. Турли жойларда ҳар хил эпизодларни суратга олиб, монтаж қилинади. Натижада аслида юз бермаган, лекин оммавий аудитория учун “ишончли” лавҳани яратадилар. Мисол учун, “New York Times” газетасининг бош муҳаррири Рэндольф Херст рассом Фредерик Ремингтонга Кубадаги испанларнинг америкаликларга нисбатан ваҳшийликлари тўғрисида карикатура чизиб бериш учун телеграмма йўллайди: “Ҳаммаси осойишта. Ҳеч қандай даҳшатли нарса юз бермаяпти. Уруш бўлмайди. Қайтиб бормоқчи эдим”. Херст жавоб юборади: “Марҳамат келинг. Расмларни таъминланг. Урушни мен таъминлайман”.

9. Ёрлиқлар ёпиштириш. Маъкул бўлмаган шахс учун турли исмлар, ўхшатишлар ёки сифатлашлар ўйлаб топишдан иборат. Амалиёт шуни кўрсатадики, кишига ўзини шунчаки “поклаб олиш”, таърифлаганларидан бошқача одам эканлигини исботлаш осон бўлмайди. Бундай ҳолларда “ишбилармон”, “чаққон”, “лўттибоз”, “корчалон” ва ҳатто “банк”, “бизнесмен”, “молиячи”, “бошқарувчи” сингари холис (лекин салбий маъно юкланган) сўзлар анъанавий таърифлар сифатида қўлланилади. Аудитория бундай сўзларни ҳис-ҳаяжон даражасида қабул қилади, осон эслаб қолади ва доимо такрорлаб юради.

10. Ярқироқ умумлашмалар. Бу усулни амалга оширишда одамлар ва омманинг “янги”, “ҳақиқат”, “демократия”, “адолат”, “тараққиёт”, “ғалаба”, “ривожланиш”, “муваффақият”, “олға ҳаракат” ва ҳ.к. каби сўзларига асосланади. Амалда бундай нарсдан асар ҳам бўлмайди, лекин таассурот уйғотиш учун усталик билан фактлар танланади ва улар битта жойга жамланади, ишонарли умумлашмалар ясалади. Оқибатда аудитория бундай умумлашма маълумотларга чиндан ҳам ишонади.

11. Нисбат бериш (аналогия) усули. Бирор обрўли кишининг ижобий сифатларини ҳали бунга ҳуқуқли эканлигини кўрсатишга улгурмаган бошқа бир кишига нисбат беришга асосланган. Масалан, нисбат бериш усули анъана

тарзида обрўли раҳбардан кейин ва унинг ўз ўрнига тавсия қилиши туфайли ҳокимиятга келган кишиларга боғлаб ишлатилади. Бу салбий маънода бўлиши ҳам мумкин. Масалан, нодемократик давлатда ҳокимият вориси ким бўлишидан қатъи назар, ўхшатма аналогия асосида унга диктаторликка интилувчанлик нисбати берилаверади.

12. Оддий халққа мансублик (ўз одамимиз) ўйини. Бу усулнинг моҳияти партия (соҳа, ташкилот) етакчисининг ўзи ҳақида кенг аудиторияда ўз одамларимиз даврасидан ва у кишига оддий халқнинг ташвишлари, орзу-умидлари жуда яқин деган таассурот уйғотишидан, популизм тамойилидан фойдаланишдан иборат. Сиёсат соҳасида кенг тарқалган бу усул кийинишдан ва юриш туришдан тортиб эътиборга молик бўлмаган воқеаларни ҳам ўз ичига олади. Сиёсий етакчиларнинг қўшиқ айтиб, рақсга тушишлари, болалар билан ўйнашлари, оддий фуқаролар билан қўл сиқишиб кўришиш учун кутилмаганда кортежни тўхтатиб қўйишлари сингари кўпгина мисолларни келтириш мумкин.

13. Фактларни бузиб кўрсатиш. Бу оддий ва самарали усул барча даражадаги сиёсатчилар томонидан кенг ишлатилади. Унинг мазмуни иқтисодиёт, сиёсат ва маданиятга оид кўплаб фактлардан ахборотни тарқатувчига фойдали бўлганларинигина танлаб олишдан иборат. Бошқача характердаги маълумотлар ҳақида, гарчи улар ҳам етарли бўлса-да, ҳеч нима дейилмайди. Бундай усулнинг ҳар доим, узлуксиз такрорланиши, аста-секин етарли таассуротларни ҳосил қилади ва бу тарғиботчи учун жуда муҳимдир.

14. Троллинг. Бу ифвогарлик ёки ёлғон хабарлар билан виртуал маконда муҳокамали ёки салбий ҳолатга сабаб бўлувчи форумлар ёки онлайн жамоалар иштирокида Интернет фойдаланувчиларни жалб қилиш усулидир. Бундан мақсад карикатура ёки бўрттирилган маълумотларни жойлаштириб, муҳокамалар кўпроқ фойдаланувчиларни жалб этишдир. Асосий вазифаси муҳокамали ва салбий реакцияга сабаб бўлувчи форумлар ёки онлайн жамоаларни юзага келтириш ҳисобланади. Ҳар қандай усул билан жамоатчилик фикрини салбий томонга ўзгартириш, ушбу усулнинг ўзига хос хусусиятидир. Бу ерда субъект Интернетда аноним тарзда ифвогарлик билан салбий реакция ва агрессив суҳбатларни юзага келтирувчи шахслар, объект эса субъект фаолияти йўналтирилган шахс, жамият гуруҳлари, маълум аудиториялар ва бошқалардир.

15. Сокпаппетинг (ингл. *Sockpuppet* – «қўл қўғирчоқ» ёки «қўлга кийдириладиган латта қўғирчоқ-пайпоқ») – клон ёки ботлар ёрдамида интернетдаги жараёнларни сунъий авж олдириш (кескинлаштириш) технологияси. Сокпаппетинг – бу интернет-технологияси ва замонавий сиёсий маркетингнинг бир қисми.

Сокпаппет бу исмини сохталаштирган, интернет фойдаланувчиси томонидан яратилган, ҳаракатлари бошқалар томонидан назорат қилинадиган шахс. У ижтимоий тармоқлар ва ОАВ веб-сайтларида изоҳлар ёзиш орқали мақсадли равишда (буюртмага мувофиқ) маълум жараён, вазият ва бошқаларга нисбатан муносабат билдириб, ўз буюртмачисининг позициясини ва манфаатларини тармоқда бахслар уюштириш, қўрқитиш ва бошқа усуллар орқали ифода этиб, фаолият юритади.

Сокпаппетинг технологияси жараёни тарғибот, ташвиқот, ёлғон маълумот тарқатиш, обрўсизлантириш, тухмат ва манипуляция усулларини қўллаш орқали маълумотларни ўрганиш, режалаштириш, тайёрлаш, амалга ошириш, мувофиқлаштириш ва ўз вақтида тузатишлар киритиш босқичларини ўз ичига олади.

Сокпаппетлар одатда битта назорат қилувчи шахс ёки гуруҳ томонидан сунъий овозларни яратиш, жамлаш, нотўғри маълумотлар тарқатиш ва омманинг нотўғри фикрини шакллантириш учун яратилади.

“Қўғирчоқ-пайпоқ”лар муайян мавзуга нисбатан қизиқиш уйғотиш, сиёсий арбоб атрофида шов-шувли, хаяжонга солувчи вазият яратиш ва провакацион интернет-мемларни тарқатиш билан шуғулланади.

Сокпаппетларнинг аксарияти ижтимоий тармоқларда машҳур сиёсатчилар, медиа соҳаси вакиллари ва ишбилармонларнинг сохта аккаунтларини очиб, доимий равишда фаолият олиб боради.

Мисол учун, 2014 йилда Россия Федерацияси махсус хизматлари томонидан оддий Украина фуқаролари ниқоби остида «Facebook» ва «ВКонтакте» ижтимоий тармоғида сокпаппетинг ва троллинг технологиялари ёрдамида сохта аккаунтлар (сокпаппетлар) яратилди ва Украинадаги жорий ҳукуматга нисбатан аҳолининг ғазабини кўзғаш ва Қрим аҳолисининг Россия Федерацияси референдум орқали қўшилиш учун мойиллигини яратишда кенг фойдаланилди.

2014 йил 11 сентябрь куни сокпаппет-аккаунтлари Луизиана штатидаги Кимё заводида юз берган портлаш ҳақида хабар берди. Бу ҳақдаги хабарлар ОАВ, жумладан, Twitter ва YouTube да пайдо бўлган, бироқ АҚШ расмийлари портлаш ҳақидаги маълумотлар ёлғон эканини эълон қилган. Ушбу маълумот Санкт-Петербургдаги Россия ҳукумати ҳомийлик қилган рус сокпаппетларини бошқарувчи идора Интернет тадқиқот агентлиги томонидан тарқатилганлиги айтилади.

Шунингдек, Facebook ва Twitter ўз платформаларида ҳукуматларга фуқароларининг катта қисми билан тўғридан-тўғри мулоқотнинг кучли воситасини таклиф қилади ва аҳолининг кайфиятни осонгина аниқлаш ва таҳлил қилишга имкон яратади.

2018 йилнинг октябр ойида бери Твиттер ўз платформасида 24 алоҳида давлат даражасидаги дезинформация кампанияларини аниқлади.

2020 йилнинг март ойида Гана ва Нигерияга қаратилган, лекин АҚШ нишонга олинган дезинформация кампанияларини натижасида Facebook – 69, Twitter – 71 ва Instagram – 85 akkaунтни ўз платформасидан ўчирди.

Твиттерда барча akkaунтларнинг 5-15% сокпапетлар бўлса, Фейсбукда эса akkaунтларнинг 5% сохта эканлигини тахмин қилинган.

Бугунги кунда сокпапетни фош қилишда асосан шубҳали akkaунтлар IP-манзиллини таққослаш ва гумон қилинаётган сокпапетнинг ёзиш услубини қиёсий таҳлил қилиш усули кенг қўлланилади.

16. Микротаргетлаш (инг. microtargeting) – Интернет тармоғи фойдаланувчиларининг шахсий ва демографик маълумотларидан фойдаланиб, келажакда уларнинг маълум бир воқеа-ҳодисага муносабатини ўзгартириш ва ҳатти-ҳаракатини бошқариш (манипуляция) мақсадида муайян шахслар ёки шундай шахслардан ташкил топган гуруҳнинг манфаатларини аниқлайдиган маркетинг стратегияси ҳисобланади.

Микротаргетлаш технологиясидан сайловолди компанияси жараёнида сиёсий партиялар кенг фойдаланилмоқда. Жумладан, Бил Клинтон 1996 йилги сайлов компанияси даврида ўзининг потенциал сайловчиларини демографик маълумотлари асосида шартли гуруҳларга тақсимлайди ва гуруҳ манфаатларидан келиб чиқиб ҳар бир гуруҳ учун алоҳида мурожаатномалар йўллайди. Бил Клинтоннинг сайлов олди компанияси сайловчиларнинг портретини яратиш учун шахсга доир маълумотлардан биринчилардан бўлиб фойдаланган компания сифатида тарихда қолган.

2004 йилги Жорж Уолкер Буш бошчилигидаги республикачилар партияси ва Жон Керри бошчилигидаги демократик партия ўртасидаги сайлов пойгасидан сўнг сайловчиларни микротаргетлаш технологияси машхурлик даражасига эришди.

Фуқароларга бевосита манзилли мурожаат қилиш учун 2012 йилги АҚШ президентлигига сайловда Б.Обама сайлов компанияси микротаргетлаш технологиясидан фойдаланган. Сайлов штаби томонидан Facebook ижтимоий тармоғидаги фойдаланувчиларнинг шахсий маълумотларидан фойдаланиб, сайловчилар ҳақидаги маълумотлар базаси яратилган ва ундан самарали фойдаланилган. Бунда тўпланган барча маълумотлар бирлаштирилиб, демократлар партиясига овоз бериши мумкин бўлган ҳар бир сайловчининг профили яратилган ва уларнинг ҳар бирига манзилли хабар “Narwhal” дастури орқали юборилган. “Dreamcatcher” дастури эса сиёсий масалаларда электоратнинг позициясини аниқлаш учун уларнинг орзу ва истакларини таҳлил қилиш билан шуғулланган.

Микротаргетлаш технологияси Доналд Трампнинг президентлик сайловида ҳамда Буюк Британия фуқароларини Европа Иттифоқидан чиқиши бўйича референдумда (Brexit) иштирок этишга сафарбар этишда муҳим рол ўйнади.

Мавжуд маълумотлар таҳлиliga кўра, ушбу иккала сиёсий жараёнларга турли ижтимоий тармоқлар фойдаланувчиларини “психографик таҳлил” қилиш билан шуғулланувчи Буюк Британиянинг “Cambridge Analytica” компанияси алоқадор. Таҳминий сайловчиларнинг рўйхатини тузаётганда Cambridge Analytica уни партия ёки номзод тарафдорлари рўйхати билан ҳамда ижтимоий тармоқлардаги (Twitter, Facebook) фаоллиги билан боғлайди. Натижада шахснинг психологик хусусиятларини ўзида акс эттирувчи сайловчининг виртуал профили яратилган.

Экспертларнинг фикрига кўра, Франциядаги 2017 йилги президентлик сайлови пайтида Франция географик жиҳатдан 60 минг кичик зоналарга бўлинган, уларнинг ҳар бири тахминан 1000 кишидан иборат эди. Шу ҳудудлардаги аҳолининг олдинги сайловларда овоз бериш тарихи, демографик кўрсаткичлари, ижтимоий-иқтисодий аҳволи, социологик тадқиқотлар маълумотлари таҳлил қилинган ҳамда ушбу ҳудудларга кўнгилли тарғиботчилар жойлаштирилган. Ушбу маълумотларга асосланиб, Э. Макроннинг сайловолди ташвиқотининг устувор йўналишлари белгилаб олинган.

Микротаргетлаш технологиясининг асосий мақсади бу сайловчиларни маълум бир номзодга овоз беришга ундаш ҳисобланади. Унинг қуйидаги ижобий томонлари мавжуд:

- микротаргетлаш технологияси аҳолининг сиёсий фаоллигини оширади ҳамда фуқароларнинг сиёсий жараёнлардаги иштирокини кенгайтиради;
- сиёсий тарғибот ишларини ўтказишда сиёсий партиялар учун кенг камровли ва самарали технология ҳисобланади;
- жамоатчилик эътиборини бир жойга жамлаш, шунингдек улар учун муҳим бўлган муаммо ва камчиликларни аниқлаш мумкин.

Микротаргетлаш технологиясининг фойдали томонлари билан бирга унинг қуйидаги салбий томонлари ҳам мавжуд:

- микротаргетлашдан манипуляция воситаси сифатида фойдаланиш мумкин. Фуқароларнинг шахсий маълумотларидан фойдаланиб, уларнинг ҳаётига тажовуз қилиниши ҳамда уларни муайян бир ишга ундаш ёки бирор бир ишдан тийилишга мажбур қилиш эҳтимоли юзага келади;

- сайловчиларнинг шахсий маълумотларини сотиб олиш жуда қиммат. Бундан ташқари сайлов компанияси даврида сиёсий партиялар жуда катта маълумотлар билан ишлаши, мақсадли аудиторияни батафсил ўрганиши,

ундаги гуруҳларни тўғри аниқлаши ва уларнинг дунёқараши, ахлоқий ва эстетик томонларини таҳлил қилиши керак. Бу жараён эса жуда катта изланишни ва кўп вақт талаб қилади;

- сиёсий партияларнинг буюртмасига асосан микротаргетлаш технологиясини қўллайдиган қатламнинг (маркетинг корхоналари, ижтимоий тармоқлар бўйича экспертлар, консалтинг фирмалари, сўровнома ўтказувчи социологлар, IT мутахассислари ва ҳ.к.) кучайишига олиб келиши мумкин. Мазкур қатлам кейинчалик микротаргетлаш технологиясини қўллашда мутлоқ монополияга эга бўлади ҳамда мазкур хизмати учун исталган нарх қўйиши, керак бўлса сиёсий партияларга мажбуран ўз шартларини ўтказиши мумкин;

- микротаргетлаш технологиясидан жамоатчилик фикрига салбий таъсир ўтказишда ҳам фойдаланиш, тарғибот ва ташвиқот ишлари ўтказилиши натижасида сайловчиларни тўғри йўлдан оғдириб уларни муайян партияга овоз беришларига ундаш мумкин.

Интернет тармоғида жамоатчилик фикрини манипуляция қилишнинг юқорида келтирилган усуллари ривожланишининг муҳим омиллари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- Интернет тармоғи ахборот олишнинг асосий воситасига айланиб бораётгани;

- маҳаллий ОАВ муҳим ахборотларни жамоатчиликка етказиб беришда тезкорлик ва биринчилик эффекти каби жиҳатларга эътибор қаратмаётганлиги;

- хорижий ОАВнинг барча ахборот тарқатиш воситалари, жумладан, радио, телевидение, матбуот ҳамда Интернетдан бирдай фаол фойдалана олиши;

- аҳолининг сиёсий-психологик иммунитетини билан боғлиқ масалалар;

- республикада хорижий ОАВга нисбатан аксил тарғибот-ташвиқот тизимининг мавжуд эмаслиги;

- маҳаллий ОАВнинг Интернет тармоғида нофаоллиги

Демак, юқорида келтирилган усуллар маълум амаллар кетма-кетлигидан иборат бўлиб, уларни амалга оширишдан ахборот хуружининг объекти ва субъекти, куч ва воситалар, ресурслар ва вақт омилини аниқлаб олиш муҳим аҳамият касб этади. Юқори даражада ахборот хуружидан кўзланган асосий мақсад - рақиб давлат ахборот майдонини эгаллаб олиш, халқаро майдонда давлат имиджини тушуриш, жамият ҳаётини беқарорлаштириш, шахсни обрусизлантиришга қаратилган ахборотларни тарқатиш кабилардир. Ҳозирги босқичда мақсадга эришиш учун асосий воситалар сифатида ОАВ ва ахборот-коммуникацион технологиялардан фойдаланилади.

2-савол. Ахборот хуружларининг ижтимоий муҳитда амалга ошириш усуллари

Мамлакатимизда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар давлатимиз равнақи учун тамал тоши бўлиб хизмат қилади. Бундай жараён, табиийки, халқимизнинг онгу тафаккурининг шаклланишига, дунёқарашимизнинг ўсишига бевосита таъсир кўрсатади. 2021 йил 26 март куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёев томонидан имзоланган “Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарор юртимизда олиб борилаётган ислоҳотларнинг навбатдаги қадами, десак адашмаймиз. Мазкур қарор негизида илгари сурилган “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” ғояси ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги янгиланишлар ҳамда маънавий-маърифий йўналишда олиб борилаётган фаолиятнинг узвий давоми саналади.

Буюк мутафаккир аждодимиз Маҳмуд Аз-Замахшарийнинг: “Бамисоли тумов киши гулнинг ҳидини сезмаганидек, аҳмоқ киши ҳикмат лаззатини билмайди” деган пурмаъно ибораларини ҳар бир инсон ақл мувоқабасидан ўтказиши керак бўлади. Шу боис ҳар биримиз ҳавои нафсга берилмасдан, ақл кучи билан ўз фарзандларимиз, ўз келажагимиз йўлида бирлашишимиз, курашишимиз зарур.

Шу билан бирга, сиёсий ислоҳотлар халқаро муносабатлар тизимида янги жаҳон тартиботини шакллантириш учун олиб борилаётган бир даврда кечмоқда. Глобаллашув жараёнининг шиддат билан кечиши натижасида жаҳон халқаро муносабатлар тизимида кескин ўзгаришлар юз бермоқда. Давлатимиз раҳбари томонидан илгари сурилган “Учинчи Реннесанс” даври нафақат ёшларда, балки ҳар бир шахс, ҳар бир фуқарода масъулият ҳиссини юзага келтирмай қолмайди.

Бу эса, ўз навбатида, маънавий-маърифий тарғибот тизимини такомиллаштиришни, давлат органлари фаолиятини мувофиқлаштириш масалаларига жиддий эътибор қаратишни тақозо этади.

Бизнингча, олдимизга қўйилган вазифаларни амалга оширишда юзага келган сиёсий воқеликни атрофлича илмий таҳлил этиш, миллий, иқтисодий, ижтимоий хавфсизликни таъминлаш билан бир қаторда ахборот-мафкуравий хавфсизлик масалаларига алоҳида эътибор қаратиш зарур бўлади. Бу борада, Евросиё маконида вазият ва кучлар нисбатининг ўзгариб бориши, миллий ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш масаласи юртимизда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар негизида мунтазам равишда кузатиб бориш, бу борада янгича ёндашувларни излаб топишни тақозо этмоқда. Шу билан бирга, Марказий Осиёда минтақавий хавфсизлик тизимининг шаклланиш

жараёни якунига етмаганлиги, минтақада турли экстремистик гуруҳларнинг бош кўтариб чиқишлари эҳтимолининг мавжудлиги, жаҳондаги етакчи давлатларнинг Марказий Осиё минтақасини ўз “таъсир доиралари”га тортишга интилишлари миллий хавфсизлик ва ижтимоий барқарорлик масалаларига салбий таъсир кўрсатмай қолмайди.

Бугунги кунда ўз геосиёсий ва геоиқтисодий манфаатларига эришиш, халқаро майдонда етакчилик учун рақобат олиб бораётган кучлар тарафидан юртимизга нисбатан “ахборот хужуми” уюштирилаётганлигини кузатиш мумкин. Бундай чиқишлар нафақат хорижий оммавий ахборот воситаларида, ижтимоий тармоқларда, балки юртимиз радио ва теледастурларида, реклама роликларида ҳам бўлиб турибди.

Сиёсатшунослик фанидан маълумки, сиёсат бу – кураш, манфаатлар кураши. Қадимги даврда давлатлараро низолар жангга олиб келган ва улар ўртасидаги муаммолар ечими жанг натижаси билан бевосита боғлиқ бўлган. Бироқ, даврлар ўтиб, “ҳарбий ечим” С.Хантингтоннинг “маданий рақобат”ига айланган бўлса, бугунги кунда эса бу муаммо Ф.Фукуяманинг “ғоявий-мафкуравий қобик”қа ўралган “ахборот уруши” доирасида олиб борилмоқда. Милоддан аввалги II асрда хитойлик саркарда Сун Сзи томонидан айтилган: “Юз маротаба жанг қилиб, юз маротаба ғалаба қозониш ғалабанинг аълоси эмас, ғалабанинг аълоси жангга кирмасдан туриб душманни маҳв этишдир” ғояси даврнинг долзарб масаласига айланиб бормоқда.

Ахборот уруши глобаллашув жараёнининг маҳсули бўлиб, ҳозирги шароитда у мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда ўткир қуролига айланиб, турфа хил сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилаётганини айтиш ўринли. Албатта, бугунги кун учун бу ҳолат янги эмас. Инсоният тарихида чуқур из қолдирган қудратли шахслар ҳарбий аслаҳалардан минг чандон устун турган “ахборот қуроли”дан самарали фойдаланиб келганлар. Таъкидлаш жоизки, мазкур йўналишдаги изланишлар хорижий мамлакатларнинг қатор ақлий марказларида XX асрнинг 60-йилларидаёқ бошланган. Бирлашган Қироллик Бош вазири Уинстон Черчиллнинг: “Ҳақиқат ўз шиппагини кийгунига қадар, ёлғон бутун дунёни кезиб чиқишга улгуради” ибораси айнан ахборот урушининг мазмунини белгилаб беради.

Бугунги кунда минтақа ва юртимизга қарши қаратилган “ахборот қуроли”дан фойдаланиш кўлами тобора ортиб бормоқда. Маълумки, “Ахборот уруши” ҳарбий хатти-ҳаракатларга нисбатан жуда арзон бўлиб, у ядро қуролидан ҳам қудратлироқ кучга эга. Яъни, ахборотга эга шахс ҳар қандай жараёни назорат қила олиши ва ундан ўз мақсад ва манфаати йўлида самарали фойдалана олиши имкониятини қўлга киритади. Бу курашнинг

объекти ҳам, субъекти ҳам Инсон саналади. Айрим давлатлар томонидан илгари сурилаётган концепсия ва доктриналарда “инсонлардаги ижтимоийлашув ғояларини йўқотиш зарур”лиги очикдан-очик айтилади.

Сиёсатшуносларининг фикрларига кўра ахборот урушининг вазифалари куйидагилардан иборат: 1. Соф мафкуравий таъсир ўтказиш; 2. Мамлакат аҳолисига нотўғри маълумот бериш (давлат ва ҳукумат раҳбарларига ишончсизлик уйғотиш, давлат сиёсатининг айрим йўналишларига норозилик кайфиятларини туғдириш, расмий тарғибот ва ахборот манбалари ва каналларига ишонччи йўқотиш); 3. Фуқароларга психологик босим ўтказишга уриниш (миш-мишларни тарқатиш, носоғлом кайфият туғдириш, турли ижтимоий гуруҳлар орасида душманона кайфиятларни – миллатчилик, ратсизм, диний экстремизм ва фанатизмни юзага келтириш).

Шу боис, давлатимиз раҳбари томонидан имзоланган фармонда маънавий-маърифий жараёнларни ташкил этишда яхлит тизимнинг мавжуд эмаслиги, халқимиз, айниқса, ёшларни маънавий таҳдидлардан ҳимоя қилиш борасида етарли даражада ташкилий-амалий ва илмий-тадқиқот ишларининг олиб борилмаётганлиги, ушбу йўналишда давлат ташкилотлари, фуқаролик жамияти институтлари, оммавий ахборот воситалари ҳамда хусусий секторнинг ижтимоий ҳамкорлиги самарали йўлга қўйилмаганлиги таъкидлаб ўтилади.

Бугун атрофимизда маданият соҳасида кечаётган воқеаларни таҳлил қилиб кўрсак, индивидуализм – шахсиятпарастлик ғояларининг тарғиботини кўрамиз. Аксарият бадиий филм, реклама, жумладан кўчалардаги баннерларда, мусиқа ва клипларда фақат пул, бойлик ва маънавиятсизлик тарғиботига кўзимиз тушади. Айрим ҳолларда мутлақо миллий маънавиятимизга зид кўринишлар, сахналар намойиш этилади. Бозор иқтисодиёти муносабатларида бундай “бадиий асарлар” яратилишида фақат айрим “сармоядорлар” ҳомийлик қилиши ҳам ҳеч кимга сир эмас.

Абу Райхон Беруний “Инсон зоти барча ҳайвонлардан устун яратилган, зеро унга юксак шараф – ақл куч берилган” деган фикрни билдиради. Ўз фикрини давом эттирар экан “Инсон ўз эҳтиёжларининг кўплиги ва ҳимоя воситаларидан чекланганлиги ҳамда душманларнинг кўплиги оқибатида ўз яқинлари билан ўзаро қўллаб-қувватлаш ва муайян вазифаларни бажариш орқали мавжудлигини таъминлаш мақсадида жамоаларга бирлашишларига зарурият сзди”, деб айтади.

Миллий-маънавий кадрятларимизга хуруж кеча ёки яқин ўн йилликлар олдин эмас, балки бир неча аср аввал бошланган. “Демократик нур” олиб келишга интилган қатор ёзувчи-шоирлар, кинорежиссёрлар, санъат арбоблари аждодларимиз нақадар қолоқ, маданиятсиз бўлганликларини ифода этувчи

асарлар ижод этганлар. Афсуски улар орасида халқимизнинг манқуртлашган “фарзандлари” ҳам бўлиб, уларнинг бу борадаги жонбозликларини ҳали-хануз кўриш мумкин.

Табиийки, “оммавий маданият” деган ниқоб остида ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, индивидуализм, эгосентризм ғояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни кўпоришга қаратилган хатарли таҳдидлар одамни ташвишга солмай кўймайди. Юртимизда шахсиятпарастликни кучайтириш, жамиятни пароканда қилиш, маданиятимизни йўқотишга қаратилган ахборот хуружи тизимли асосда олиб борилмоқда. Мазкур жараёнлар хорижий ақлий ва таҳлилий марказлар доирасида ишлаб чиқилиши билан бирга, ушбу жараёнга юртдошларимизнинг ҳам жалб этилиши, афсуски кузатилмоқда.

Тўғри, инсонларда бир хил қадрият ва бир хил эҳтиёжлар бўлмайди. Форобий фикрига қулоқ тутсак, “инсонда мажбурият ва масъулият бўлиши фозил шаҳар”га, акси бўлса жоҳил шаҳарга олиб келишини айтади. Инсонлар эса қайси жамиятда яшашни афзал кўришларини танлаши зарур бўлади.

Айнан шу сабабли оммавий ахборот воситалари ҳамда ижтимоий тармоқларда Марказий Осиё минтақасидаги воқеаларни шишириб кўрсатишга уринишлар орқали мунтазам ахборот хуружи олиб борилиши кузатилади.

Бугунги воқеликни илмий таҳлил қилиш асосида қуйидаги йўналишларда “ахборот хуружи” олиб борилаётганини кўриш мумкин:

Биринчи йўналиш, давлат раҳбари, депутатлар, ҳукумат аъзолари шаъни ва фаолиятига нисбатан хуруж;

Иккинчи йўналиш, олиб борилаётган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ислоҳотлар моҳиятини тушириш, халқнинг ишончини йўқотишга қаратилган интилиш;

Учинчи йўналиш, жамиятни турли гуруҳларга ажратиш орқали дефрагментациялаш, уларни бир-бирларига қарши қўйиш;

Тўртинчи йўналиш, миллий ва маънавий қадриятларни барбод қилиш, “оммавий маданият”га асосланган сохта қадриятларни сингдириш.

Бешинчи йўналиш, ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар – ички ишлар, мудофаа, хавфсизлик идоралари фаолиятига нисбатан салбий кайфиятни туғдириш;

Олтинчи йўналиш, келгусида муайян мақсадларни амалга ошириши мумкин бўлган шахсларни оммалаштириш, уларни “халқ қаҳрамонлари”га айлантириш.

Демак, ахборот хуружини бартараф этиш мақсадида ахборот хавфсизлигини таъминлаш борасида ҳуқуқий, тузилмавий ва ғоявий

асосларни ўзида мужассам этган ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқишга эҳтиёж туғилган. Бу борада, ахборот хавфсизлигини таъминлаш, ташқи хуружлар манбаларини аниқлаш, баҳолаш ва башорат қилиш, давлат ҳокимияти органлари ва ахборот-матбуот хизматлари фаолиятини мувофиқлаштириш, мамлакат миллий манфаатларининг ахборот соҳасидаги миллий манфаатларини кафолатли таъминлаш муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки, давлат сиёсати миллий манфаатлар ҳамда ташқи сиёсатга жавоб тариқасида олиб борилиши билан бирга, “ақлий марказлар”нинг илмий концепция ва назарияларига таянган тавсиялари асосига ҳам таянилади. Мамлакатимизда ҳам шундай таҳлилий илмий-амалий марказлар бўлиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Глобаллашув жараёнида сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий йўналишлардаги илмий-тадқиқот марказлари ўрни ва роли тобора ортиб бормоқда. Шунингдек, тегишли муассасалар мазкур йўналишларда доимо изланишда бўлишни, устувор йўналишларни мунтазам равишда коррекциялаш, уларни амалга оширишда кенг ўлчамли ва чуқур ўйланган фаолият олиб боришни, геосиёсий ва геостратегик тенденцияларни (“геостратегик иштирокчилар” ёндашувини) кузатиб боришни талаб этади.

Турк ёзувчиси, шоир ва публицист Ниҳал Атсизнинг “Миллат ва Ватан хоини бўлиш учун душманларга ҳарбий сирларни ўғирлаб, сотиши шарт эмас. Душманларни алқаш, уларнинг мақсадларини ҳаётга татбиқ этиш, ўз маданияти ва тарихини инкор этиш – бу ҳам хиёнат саналади”, деган фикрини эслаш ўринли.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг ушбу қарори фуқароларнинг, қолаверса ёшларнинг фикрлаш тарзи, дунёқараши, одамлар билан муносабатида янги қарашларни пайдо қилишда асосий омил бўлиб хизмат қилади. Зеро, маънавиятли жамият ҳеч қачон таназзулга юз тутмайди.

Юқорида санаб ўтилган муаммоларни бартараф этишда, биринчидан, тарғибот-ташвиқот тизимини шакллантириш, иккинчидан, ташқи ва ички сиёсий ҳолатни миллий мафкура билан боғлаган ҳолда миллий манфаатлар негизида кўриб чиқиш ва баҳо бериш, учинчидан, миллий мафкура негизларини аниқлаш ва аниқ сиёсий мақсадларни ишлаб чиқиш ҳамда уларни амалга ошириш механизмларини такомиллаштириш керак бўлади.

Хулоса

Хулоса ўрнида шуни айтиб ўтиш керакки, ахборот-коммуникацион технологияларидан жамият соҳаларининг барча жабҳаларида фойдаланишнинг кенгайиб борилаётганлиги ахборотга бўлган эҳтиёжнинг ортиб бориши ҳамда ахборот хуружларининг кучайиб бориши ва уларнинг

ёпиқ характерга эга эканлигини инобатга олиб, у биздан ахборотга бўлган тақчилликнинг олдини олиш (миллий ахборот маконини ривожлантириш), содир бўлган воқеликка тўғри ва холис баҳо бериш (амалга оширилаётган ахборот ҳужумларини таҳлил қилиш ва башоратлар бериш), турли ёт ғояларга (қўпоровчилик руҳидаги) қарши курашиш ва бу соҳада етук мутахассисларни тайёрлашни талаб қилади. Ҳар бир ахборотни қабул қилаётган шахслар уни ҳақиқат ёки ёлғон эканлигини дастлабки ўқишда ажратиш даржасига етказиш талаб қилинади. Ушбу омиллар шаклланганда турли деструктив кучлар томонидан амалга оширилаётган тарғибот ва қўпоровчилик ҳаракатларига барҳам беришимиз мумкин. Онгни бўйсундириш, ақлни бузиш, ахборот урушлари ҳақида фикр билдириш кимлар учундир баландпарвозлик, жимжимадор гаплар бўлиб туюлар. Муносабатларнинг турли эканини табиий қабул қилиш лозим. Шунини ҳам унутмаслик керакки, ахборот асрида амалга оширилиши одат тусига кириб бораётган турли айёрликларни ўз вақтида англаб, уни мафкуравий иммунитет чиғириғидан ўтказган ҳар бир одам маънавий компасини қаерга йўналтирса, мақсадга мувофиқ бўлишини чуқурроқ тушуниб етади. ОАВ ва реклама агентликлари катта рол ўйнаши билан бир қаторда, аксинча, мазкур хавфнинг олдини олиш ёки тўғрилашда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Мустақил тайёргарлик:

1. Ахборот нима?
2. Ахборот хуружи деганда нимани тушунасиз?
3. Ахборот хуружи турлари?
4. Ахборот хуружи белгилари?
5. Ахборот хуружи уларнинг мазмун ва моҳияти?
6. Республикамизда кириш мумкин бўлмаган сайт ва гуруҳларни биласизми?
7. Интернет сайтлари ва нашрлари орқали жамоатчилик фикрини манипуляция қилишда қайси усуллардан кенг қўлланилмоқда?
8. Манипуляция (омма онгини бошқариш) тушинчасига изох беринг?
9. Дезинформация (ёлғон ахборот тарқатиш) тушинчасига изох беринг?
10. Дискредитация (омма ишончини йўқотишга интилиш) тушинчасига изох беринг?
11. Компрометация (обрусьизлантириш) нима дегани?
12. Диверсия (бузиш, қўпоровчилик) усули нима?
13. Биринчилик эффекти деганини қандай ифода этоласиз?

14. “Геббельс” ёки кўп марта такрорлаш усули бу нима?
15. Айрим фактларни яшириш ва бошқаларини бўрттириб кўрсатиш нимадан иборат?
16. Овозаси кетган воқеа иллюзияси нима экан?
17. Ёрлиқлар ёпиштириш нима учен керак?
18. Ярқироқ умумлашмалар қанақа усул?
19. Нисбат бериш (аналогия) усули тушинтириг.
20. Оддий халққа мансублик (ўз одамимиз) ўйини қанақа?
21. Фактларни бузиб кўрсатиш усулига изох беринг?
22. Троллинг бу нима?
23. Сокпапетинг нима?
24. Микротаргетлаш нима?

3-МАВЗУ. КИБЕРЖИНОЯТЧИЛИК: АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ, ТУРЛАРИ, ЗАРАРЛАРИ ВА САЛБИЙ ОҚИБАТЛАРИ (2 соат)

Режа:

1. Кибержиноят тушунчаси, мазмун ва моҳияти.
2. Кибержиноятлар турлари, унинг жамиятга етказаётган зарарлари.

Кибержиноятнинг салбий оқибатлари.

Хулоса

1-савол. Кибержиноят тушунчаси, мазмун ва моҳияти.

Асримизнинг глобал муаммолари қаторига янгидан-янги турлари билан тилга олинаётган кибержиноятчилик кириб келганига ҳам анча бўлди. Унинг бизга маълум бўлган вирусли дастурларни тарқатиш,

паролларни бузиб кириш, кредит карта ва бошқа банк реквизитларидаги маблағларни ўзлаштириш талон-торож қилиш, шунингдек, интернет орқали қонунга зид ахборотлар, хусусан, бўҳтон, маънавий бузук маълумотларни тарқатиш билан башарият ҳаётига катта хавф солаётганидан кўз юма олмаймиз.

Глобал ахборот маконида шахс, жамият ва давлатнинг муҳим миллий манфаатларини ҳимоя қилишда хорижий мамлакатлар ҳуқуқий базани такомиллаштириб бориш орқали кибержиноятларга қарши курашиш ва янгиланиб бораётган ноқонуний кўринишлардаги виртуал муносабатларга қарши тура олмоқда.

Жумладан, ахборот технологиялари соҳасидаги жиноятлар учун жиноий жавобгарликни белгиловчи биринчи қонун лойиҳаси АҚШда 1977 йилда ишлаб чиқилган . Ушбу қонун лойиҳаси асосида 1984 йил октябрь ойида компьютер маълумотлари соҳасидаги жиноятлар учун жиноий жавобгарликни белгиловчи асосий ҳуқуқий ҳужжат бўлган «Компьютер фирибгарлиги ва суиистеъмоллиги тўғрисида»ги қонун (СФАА) қабул қилинган ва ҳозирга қадар кўшимчалар киритиб борилмоқда. Компьютер фирибгарлиги ва суиистеъмоллиги тўғрисидаги қонун бир нечта асосий ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарликни белгилайди: компьютер жосуслиги; маълумотларга рухсатсиз кириш; компьютер фирибгарлиги; ҳимояланган компьютерларга қасддан ёки бепарволик билан зарар етказиш; компьютер технологияларидан фойдаланган ҳолда содир этилган таҳдидлар, товламачилик, шантаж ва бошқалар.

АҚШда кибержиноятлар учун санкциялар пул жарималари ва қамоқни ўз ичига олади. Жазо кўпгина омилларга боғлиқ: содир этилган жиноятнинг оғирлиги, қилмиш туфайли етказилган иқтисодий зарар миқдори, судланувчининг жиноий ўтмиши ва бошқалар.

*Буюк Британия*да “Компьютерни суиистеъмол қилиш(ноқонуний мақсадларда фойдаланиш) тўғрисида”ги қонун 1990 йил августидан бери амал қилади. Ушбу Қонуннинг биринчи банди «компьютер маълумотларига рухсатсиз кириш» билан боғлиқ. Агарда, ҳар қандай компьютерда мавжуд бўлган ҳар қандай дастур ёки маълумотларга киришни таъминлаш мақсадида бирон-бир вазифани бажариш учун компьютердан фойдаланганда, агар бу кириш рухсатсиз эканлиги маълум бўлса, шахс жиноят содир этган ҳисобланади.

Германия Жиноят кодексининг 202-моддасида “Датен” деб аталувчи махсус атама бўлиб, бу атама электрон, магнит ёки бошқа тарзда сақланадиган ёки узатиладиган маълумотларни, шунингдек компьютер маълумотларини тўғридан-тўғри кўриш мумкин эмаслиги билдиради.

Моддага кўра, шахснинг ўзи учун мўлжалланмаган, рухсат этилмаган киришдан алоҳида ҳимояланган компьютер маълумотларини ўзи ёки учинчи шахс манфаатини кўзлаб олиш мақсадида ноқонуний равишда олиш уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади. Маълумотларни ўчириш, йўқ қилиш, фойдаланишга яроқсиз ҳолга келтириш, ўзгартириш ёки бунга уриниш жарима ёки икки йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 15 апрелдаги “Киберхавфсизлик тўғрисида”ги ЎРҚ-764-сонли Қонуни қабул қилинди. Шу Қонунда кибержиноятларга оид атамалар мазмуни келтирилган. Жумладан:

кибержиноятчилик - ахборотни эгаллаш, уни ўзгартириш, йўқ қилиш ёки ахборот тизимлари ва ресурсларини ишдан чиқариш мақсадида кибермаконда дастурий таъминот ва техник воситалардан фойдаланилган ҳолда амалга ошириладиган жиноятлар йиғиндиси;

кибермакон - ахборот технологиялари ёрдамида яратилган виртуал муҳит;

кибертахдид - кибермаконда шахс, жамият ва давлат манфаатларига таҳдид солувчи шарт-шароитлар ва омиллар мажмуи;

киберхавфсизлик - кибермаконда шахс, жамият ва давлат манфаатларининг ташқи ва ички таҳдидлардан ҳимояланганлик ҳолати;

киберҳимоя - киберхавфсизлик ҳодисаларининг олдини олишга, киберхужумларни аниқлашга ва улардан ҳимоя қилишга, киберхужумларнинг оқибатларини бартараф этишга, телекоммуникация тармоқлари, ахборот тизимлари ҳамда ресурслари фаолиятининг барқарорлигини ва ишончилигини тиклашга қаратилган ҳуқуқий, ташкилий, молиявий-иқтисодий, муҳандислик-техник чора-тадбирлар, шунингдек маълумотларни криптографик ва техник жиҳатдан ҳимоя қилиш чора-тадбирлари мажмуи;

киберхужум - кибермаконда аппарат, аппарат-дастурий ва дастурий воситалардан фойдаланган ҳолда қасддан амалга ошириладиган, киберхавфсизликка таҳдид соладиган ҳаракат.

Шу ўринда кибертерроризм ва унинг жамият ҳаётига солаётган хавфининг кўлами ҳам ошиб бораётганини таъкидлаш жоиз. Кибертеррористик ҳаракат (киберхужум) - компьютерлар ва ахборот коммуникация воситалари ёрдамида амалга оширилган, одамларнинг ҳаёти ва соғлиғига бевосита хавф туғдирадиган ёки потенсиал хавф туғдириши мумкин бўлган, моддий объектларга катта зарар етказиши ёки шунга олиб келиши мумкин бўлган, ижтимоий хавфли оқибатларнинг бошланиши ёки мақсади бўлган сиёсий сабабдир. Замонавий террорчилар учун кибермакондан фойдаланишнинг жозибадорлиги киберхужумни амалга ошириш катта молиявий харажатларни талаб қилмаслиги билан боғлиқ.

Экспертларнинг хулосасига кўра, бу ривожланаётган давлатларнинг тараққиётига кўмаклашиш, умуминсоний демократик тамойилларни қарор топтириш ниқоби остида фуқаролар онгига таъсир ўтказиш, уларни турли йўллар билан ўз мақсадлари сари бўйсундириш орқали амалга оширилмоқда.

Афсуски, бу жараёнда киберхужумларни уюштириш, бу йўлда интернет глобал тармоғининг мислсиз имкониятларидан «самарали» фойдаланишга уринишлар тобора авж олмоқда.

Интернетда мавжуд ижтимоий тармоқлар, уларнинг ишлаб чиқарувчилари ва ҳомийларининг суверен давлат ички ишларига

«аралашилари» қандай рол ўйнаши охиригача ўрганилмаганлиги боис баъзан бундай «аралашув» мазкур давлатга қарши эканлиги ҳали ҳануз эътироф этилгани йўқ.

Ижтимоий тармоқлар эгалари ушбу тармоқлар саҳифаларида давлат тузумини ағдаришга даъват қилингани учун жавобгарликка тортилишининг халқаро миқёсдаги ҳуқуқий асослари яратилмаган. Ваҳоланки, ҳар бир қилинган жиноий хатти-ҳаракат ёки ҳаракатсизлик мазмун-моҳиятига кўра, албатта, жавобсиз ва жазосиз қолмаслиги керак.

Интернет сайтлари тўсатдан пайдо бўлиб, кўпинча форматини, сўнгра манзилни ўзгартиради. Шу боис айрим экспертлар интернетнинг буткул очиқлиги каби дастлабки контсепциялардан воз кечиб, унинг янги тизимига ўтишни таклиф этмоқда.

Янги моделнинг асосий моҳияти тармоқдан фойдаланувчиларнинг анонимлигидан воз кечишдир. Бу тармоқнинг жиноий тажовузлардан янада кўпроқ ҳимояланган бўлишини таъминлашга имкон берди.

Мисол тариқасида, ёпиқ тармоқ тизимига ўтган Хитой давлатини ва бундай жараёнга тайёргарлик кўраётган Россия давлатини келтиришимиз мумкин.

2-савол. Кибержиноятлар турлари, унинг жамиятга етказётган зарарлари. Кибержиноятнинг салбий оқибатлари.

Сўнгги йилларда хакерларнинг веб-сайтларга уюштираётган ҳужумлари сони тобора ошиб бормоқда. Ўтган асрнинг 60-йилларида «хакер» сўзи компьютер ва ахборот технологияларини пухта билган инсонларга нисбатан ишлатилган. Бугунги кунга келиб эса бу сўз ахборот-коммуникация технологиялари ёрдамида ноқонуний ҳаракатларни бажарувчи, ахборот тизимлари ва дастурларини бузиб кириб, улардан руҳсатсиз фойдаланувчи, илова ҳамда веб-саҳифалар муҳофазасини бузиш ва вирус тарқатиш орқали кибержиноятчилик уюштирадиган шахсга нисбатан ишлатилади.

Хакер оддий фойдаланувчи каби дастурлардан тўғридан-тўғри эмас буйруқлар сатридан фойдаланади.

Бу саҳифага керакли буйруқни тўғри ёзиш етарли. Масалан, компьютер соат 20:00 да ўчсин.

Хакерларни асосан ҳозирда икки тури мавжуд: булар “whitehat” ва “blackhat”. Оқ ва қорақалпоқли хакелар.

Хакерларни ўз билим ва салоҳиятларини қай йўлда сарф этаётганларига кўра иккига: яхши ва ёмонга ажратиш мумкин. Иккала хакерлар (кибер ўғрилар) ҳам битта нишон устида ишлайдилар, яъни бирор-бир дастурий таъминотнинг заиф томонини топиш билан шуғулланадилар. Лекин яхши хакерлар ҳеч қачон қасддан ёки билган ҳолда сайтларни ва ҳар хил сервер компьютерларни бузмайдилар, яъни улар ҳар доим ҳамма ихтиролар ва янги яратилган дастурий таъминотларнинг хатоликларини топишга ҳаракат қиладилар. Бу билан компьютер дастурий ва техник камчиликларини бартараф этиб, ахборот коммуникация технологиялари ривожига ўз ҳиссаларини қўшадилар. Бундан ташқари, топилган заифликларни ўша дастурий таъминот администраторлари ва фойдаланувчиларга етказиб, уни бартараф этишда иштирок этадилар. Бу иш орқали ўз билимлари доирасини кенгайтириш ва ҳақиқатдан ҳам профессионал компьютер мутахассиси эканликларини исботлашни мақсад қилиб олганлар. Уларни одатда, компьютер санитарлари деб атайдилар. Ёмон хакерларни эса бемалол кибер ўғрилар деб аташ мумкин. Сабаби улар ҳар доим қилган ишларида ноқонуний ҳаракатга аралашган бўладилар. Масалан, бирор-бир дастурга ноқонуний лицензия коди ишлаб чиқарувчи дастур, махфий серверлардан ҳар-хил ҳужжатларни ўмариш ва шунга ўхшаш ноқонуний хатти-ҳаракатларни юзага келтирадир. Кўп ҳолларда, уларни «Краскерлар» деб аташ мумкин. Буларнинг 10 тадан 9 таси ҳаваскорлар ҳисобланадилар. Ҳаваскор кибер ўғрилар фақатгина бошқаларнинг дастурий таъминотларидан фойдаланган ҳолда жуда заиф, яъни яхши ҳимоя қилинмаган серверлар, дастурий таъминотларини бузадилар. Хакерлар -фаолияти бўйича бир неча типларни ташкил этади:

1. Хакерлар-вирус (кибер ўғрилар) яратувчилардир.
2. PEN TESTER - ҳар хил сайтларни бузувчилар (Webhacker)лар.
3. Cracker - дастурий таъминотлар, ўйинлар ва бошқа шунга ўхшаш нарсаларни бузувчилар.

4. Shellcoders & Reverser - бутун жаҳон профессионал хакерлари.

Бундан ташқари, кибер ўғриларнинг амалга оширадиган жиноятлари турларига кўра яна бир неча типларга бўлиш мумкин, масалан: «Маданиятсиз» кибер ўғрилар - улар ёмон ҳисобланган хакерларнинг жуда кам қисми бўлиб, бирор нарсани таг-тубидан йўқ қилиб ташлаш учун ишлайдилар. Уларни яна ушбу «rm -f -d*, del *.* , format c:» буйруқларини севувчилар деб аташ мумкин. Умуман олганда, бу типдаги хакерларни бутун компьютер оламидагилар ёмон кўрадилар. «Хазилкаш» кибер ўғрилар - Уларни хакерлар қизиқчилари деб айтиш мумкин. Улар одатда, катта зарар келтиришмайди. Бирор-бир сервер ёки сайтни бузганларида, ўз лақабларини қолдириб, сервернинг файлларига тегмасдан чиқиб кетишади. Бошқача айтганда, уларни турли мусиқа ва чиройли эффектлар кўрсатувчи вирус яратувчилар деб аташ мумкин. «Издан чиқарувчи» кибер ўғри (взломшик) ларнинг асосий вазифаси -у ердаги маълумотларни ўғирлаш ёки алмаштириш учун компьютер тизимларини жиддий мақсадлар билан бузишдан иборат. Кибер ўғрилар доирасида жуда ҳам катта ҳурмат ва эҳтиромга эга бўлган профессионал крекер (cracker) лар бор. Умуман олганда, тизимни издан чиқариш учун қуйидаги асосий босқичлар амалга оширилади: ҳисоблаш тизимини ундаги бош нуқталарини аниқлаш учун ўрганиб, дастурий ҳужумни ишлаб чиқиш ва уни бевосита амалга ошириш. Албатта, ўз мақсадига эришиш учун барча уч босқични босиб ўтган кибер ўғринигина ҳақиқий профессионал хакер дейиш мумкин

Қора хакерлар ўз савдо ва бошқа алоқаларини асосан даркнетда амалга оширади.

АҚШнинг Arbor Networks дастурий таъминот ишлаб чиқарувчи компанияси томонидан ўтказилган тадқиқот натижалари маълум қилишича, ишлаб чиқариш, компаниялар ўртасидаги рақобатнинг кучайиши уларни

виртуал дунёда ҳам рақибга айлантирган ва компаниялар рақибларининг онлайн савдоси ёки тизимларини ишдан чиқариш мақсадида, хакерларни ёлламоқдалар.

Замонавий кибержиноятчилик орқали бугун хакерлар уларни ёллаётган муассасаларга хизматларини сотишга муваффақ бўлмоқдалар. Улар ўзлари кирган тизимлардан маълумотларни ўғирлаб, мижозларига сотадилар. Ёки ёлланма қотиллар каби, бошқа компаниянинг ахборот тизимларини йўқ қиладилар.

Ушбу хизматлари учун хакерларга соатига 2.50 АҚШ доллари миқдоридан иш ҳақи тўланар экан. Айниқса, бир нечта компьютерлар тармоғида хизмат кўрсатишни рад қилувчи зарарли тизимларнинг ўрнатилиши, яъни DDoS-ҳужумларга эҳтиёж ортиб бормоқда.

Евгений Касперскийнинг таъкидлашича, сўнгги ойларда «ақлли уй» ва интернет буюмлар тизимларига уюштирилган йирик хуружлар аниқланган. Интернетга уланган ҳар қандай гаджетнинг IP-манзили орқали «ақлли уй»ларнинг ҳолати тўғрисида маълумотларни ўғирлаш, компьютерлар тармоғи бўлган ботнетларга ҳужум уюштириш мумкин.

Хакерлар нафақат видеокамералар, автомобил, самолёт компьютерлари, балки бугун оммалашётган «ақлли чироқ»ларни, бундан ҳам жиддийроқ хавфсизлик тизимларини масофадан туриб ишдан чиқаришади ва уларнинг устидан назоратни қўлга олишади. Натижада, улар йирик авария, ёнғин ва бошқа турдаги бахтсиз ҳодисаларни сунъий равишда келтириб чиқаришади. «Касперский лабораторияси» тадқиқотларидан маълум бўлдики, интернетга уланган деярли барча автомобилларнинг рақамли калитларини тайёрлаш ва тизимларини масофадан бошқариш мумкин.

Ягона чора – ҳимояланган кучли платформа

Хакерлар 2016 йилда Украина ва Германиядаги йирик электростанцияларни вирус ёрдамида ўчириб қўйишлари билан боғлиқ хуружлар хакерларнинг атом станцияларига ҳам уюштириши мумкинлиги, бу эса фожеали техноген ҳалокатларни келтириб чиқаришидан далолат беради.

Евгений Касперский хакерларнинг хуружини инобатга олган ҳолда, янги кучли платформа яратиш ғоясини илгари сурди. Унинг сўзларига кўра, тўлиқ

химояланган тизимни яратиш иложсиз, бироқ замонавий хуружларга мослаша оладиган турли қурилмалар учун универсал ҳимоя тизимини яратишнинг имкони бор.

«Касперский лабораторияси» хакерлардан ҳимоя тизимларини ишлаб чиқиш бўйича тажрибали мутахассисларни ишга олади. Касперский ҳар қандай тизимни ишлаб чиқишда, аввало, унинг хакерлик хуружларига чидамлилигини ҳисобга олиш кераклигини айтди.

Яна бир қизиқарли далил – Евгений Касперский смартфондан фойдаланмайди. Унинг Жаҳон Mobil Kongress и чоғидаги чиқишида тадбир бошловчиси ундан мобил алоқа воситасини кўрсатишини сўраганида Касперский Sony Ericsson брендидаги эски телефонни қўлига олди. Унинг сўзларига кўра, эски телефондан фойдаланиш унинг учун қулай, бу унга ҳеч қачон панд бермайди. Энг муҳими, у замонавий смартфонлар каби нозик эмас.

Хулоса

Компьютер тизимларига киришга рухсат берувчи паролларни ҳар 6 ойда бир марта янгилаш зарурлигини жаҳонинг аксарият компаниялари одатларига айлантиришган. Аксарият хакерлар умумий пароллар билан хужум уюштирадилар. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, ходим – хавфсизликнинг энг нозик нуқтаси. Фишинг-хужумлар фойдаланувчининг электрон почтаси, ижтимоий тармоғидаги саҳифалари орқали ахборотларни ўғирлашга уринишади. Хакер логин ва махфий сўзларни аниқлашга уриниб, ходимларга сохта, аслига айнан ўхшаш сайтларнинг манзилни юборади. Бу кибер жиноятчиликнинг олдини олиш учун эса ходим малака ва билимга муҳтож.

Мустақил тайёргарлик: Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 15 апрелдаги “Киберхавфсизлик тўғрисида”ги ЎРҚ-764-сонли Қонуни билан танишиб чиқиш.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ (6 соат)

4-МАВЗУ: АХБОРОТЛАРНИ ҲИМОЯЛАШНИНГ ТЕХНИК ВА ДАСТУРИЙ ТАЪМИНОТИ (амалий машғулот -4 соат)

Режа:

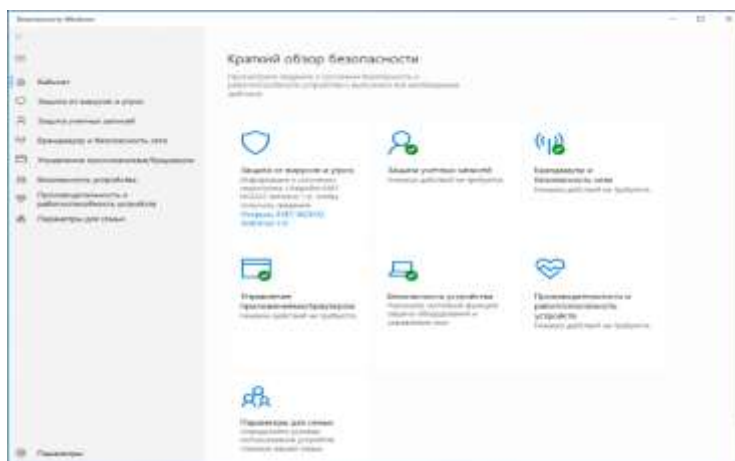
1-савол. “Windows хавфсизлиги” тушунчаси

2-савол. “Windows хавфсизлиги”ни созлаш.

1-савол. “Windows хавфсизлиги” тушунчаси

Windows 10 ва 11 операцион тизимлари вирусларга қарши энг сўнгги янгиланишларни таъминловчи “Windows хавфсизлиги” (Безопасность

Windows)ни ўз ичига олади. Қурилмангиз windows ишга туширилгандан бошлаб фаол ҳимояга эга бўлади (1-расм).

1-расм. Windows хавфсизлиги ойнаси

Муҳим хавфсизлик маълумотлари

- Windows хавфсизлиги windows тизимида ўрнатилган ва “Microsoft Defender Antivirus” деб номланган антивирус дастуридан фойдаланади. (Windows 10 нинг олдинги версияларида windows хавфсизлик тизими “Центр безопасности Защитника Windows” деб номланган);
- Бошқа антивирус дастурини ўрнатганингизда ёки ёқсангиз, Microsoft Defender Антивирус автоматик равишда ўчирилади. Агар сиз бошқа антивирус дастурни ўчириб ташласангиз, Microsoft Defender Antivirus автоматик равишда ёқилади;
- Агар сиз windows хавфсизлик янгиланишларини олишда муаммоларга дуч келсангиз, windows янгиланишлар маркази (Центра обновления windows) хатоларидаги муаммоларни бартараф этиш бўлимини танланг;
- Операцион тизимида ўрнатилган иловани ўчириш учун windows операцион тизимидаги иловаларни тузатиш ёки ўчириш бўлимини танланг;
- Фойдаланувчи ўз қайд ёзувини администраторга ўзгартириш учун windowsда маҳаллий фойдаланувчи ёки администратор қайд ёзувини яратиш бўлимига кириш.

2-савол. “Windows хавфсизлиги”ни созлаш.

Windows хавфсизлик функциялари билан таънишиш ва уларни созлаш

Windows хавфсизлик - бу жой қурилма ва маълумотларингизни ҳимоя қилувчи воситаларни бошқариш учун:

- Вирус ва таҳдидлардан ҳимоя қилиш (Защита от вирусов и угроз) - қурилмангизга таҳдидларни кузатиш, сканерлашни амалга ошириш ва

энг сўнгги тахдидларни аниқлаш учун янгиланишларни ўрнатиш имконини беради;

- Қайд ёзувини ҳимоя қилиш (Защита учетных записей) - тизимга кириш ва қайд ёзуви соғламаларига кириш, жумладан Windows Hello ва динамик блокировка (ҳимоя) қилиш;
- Хавфсизлик девори ва тармоқни ҳимоя қилиш (Брандмауэр и защита сети) - хавфсизлик девори соғламаларини бошқариш ва тармоқларингиз ва интернет уланишларингиз билан содир бўлаётган воқеаларни кузатиш имконини беради;
- Иловалар ва браузерларни бошқариш (Управление приложениями и браузером) - қурилмангизни потенциал хавфли иловалар, файллар, веб-сайтлар ва юклар олишлардан олдин ҳимоя қилиш учун Microsoft Defender SmartScreen филтёр соғламаларини янгилайди. Сиз эксплуатациядан ҳимояга эга бўласиз ва қурилмаларингиз учун ҳимоя соғламаларини соғлашингиз мумкин;
- Қурилма хавфсизлиги (Безопасность устройства) - қурилмангизни зарарли дастур ҳужумларидан ҳимоя қилиш учун ўрнатилган хавфсизлик соғламаларини кўрсатади;
- Қурилманинг ишлаши ва ишлаш қобилияти (Производительность и работоспособность устройства) - қурилмангизнинг ишлаши ва унумдорлиги ҳолатини кўринг ва қурилмангизни тоза сақлаш ва “windows”нинг энг сўнгги версияси билан янгиланган туриш;
- Оила (Семья) - фарзандларнинг онлайн фаолиятини ва оила аъзоларининг қурилмаларини кузатиб бориш.

Windows хавфсизлигига кириш учун қуйидагича амалга оширилади:

Пуск > Параметры > Обновление и безопасность
 > Безопасность Windows

Ҳолат пиктограммалари хавфсизлик даражасини билдиради:

- **Яшил ранг** тавсия қилинмаган ҳаракатни билдиради.
- **Сариқ ранг** сиз учун хавфсизлик бо'йича маслаҳатлар борлигини билдиради.
- **Қизил ранг** дарҳол ҳаракат қилиш кераклигини огоҳлантиради.

Зарарли дастурларни сканерлашни қўлда ишга тушириш:

Агар маълум бир файл ёки жилднинг хавфсизлигини текширмоқчи бўлсангиз, проводникда файл ёки папкани ўнг тугмасини босинг ва кейин Microsoft Defender билан текширишни танланг.

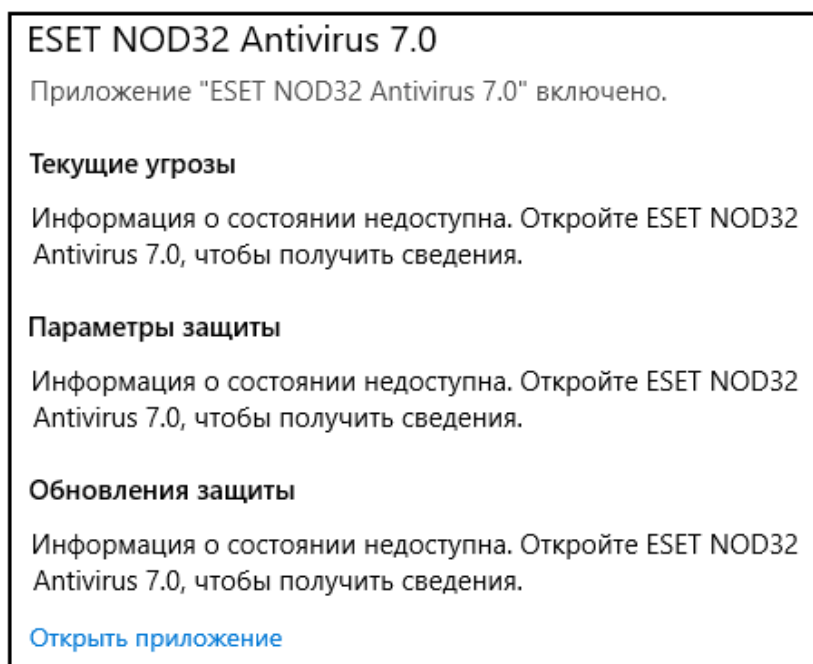
Агар сиз қурилмангизда вируслар ёки зарарли дастурлар мавжудлигига шубҳа қилсангиз, қурилмангизни зудлик билан текширишингиз керак. Бу барча файл ва папкаларни тўлиқ сканерлашдан кўра тезроқ.

Windows хавфсизлигида “Вирус ва таҳдидлардан ҳимоя” (Защита от вирусов и угроз).

Windows хавфсизлигида “Вирус ва таҳдидлардан ҳимоя” қурилмангиздаги таҳдидларни сканерлашга ёрдам беради. Шунингдек, сиз турли хил сканерлаш турларини бажаришингиз, олдинги вирус ва таҳдидларни сканерлаш натижаларини кўришингиз ва Microsoft Defender антивирусидан сўнгги ҳимояни олишингиз мумкин (2-расм).

Защита от вирусов и угроз

Защита устройства от угроз.

2-расм. Вирус ва таҳдидлардан ҳимоя ойнаси

- Ҳозирда қурилмангизда топилган барча таҳдидларни кўринг.
- Сканерлаш қурилмада охириги марта қачон амалга оширилганлигини, қанча вақт кетганини ва қанча файл сканерланганлигини кўринг.
- Янги тезкор сканерлашни бошланг ёки каттароқ ёки мослаштирилган сканерлашни амалга ошириш учун сканерлаш опсияларига ўтинг.
- Карантиндаги таҳдидлар сизга таъсир қилишидан олдин ва сиз қурилмангизда руҳсат берган таҳдид сифатида аниқланган барча нарсаларни кўринг.

Лекин ҳозирда кўп фойдаланувчи ўзига маъқул келган антивирус дастуридан фойдаланади.

Windows хавфсизлигида “Қайд ёзувини ҳимоя қилиш” (Защита учетных записей).

Бу бўлимга кириш қуйидагича амалга оширилади (3-расм):

Пуск > Параметри > Учетные записи > Варианты входа.

Защита учетных записей

Безопасность учетной записи и вход в нее.

Учетная запись Майкрософт

Вы вошли с помощью учетной записи Майкрософт и можете воспользоваться функциями усиленной безопасности.

Учетная запись: jaxongir.tmi93@gmail.com

[Просмотреть данные учетной записи](#)

[Подробнее](#)

Windows Hello

Windows Hello настроена для более быстрого и безопасного входа в систему.

[Управление параметрами входа](#)

Динамическая блокировка

Динамическая блокировка не настроена, при этом она доступна на вашем устройстве.

[Параметры динамической блокировки](#)

3-расм. Қайд ёзувини ҳимоя қилиш ойнаси

Бу ойнада “Майкрософт қайд ёзуви”, “Windows Hello” ва “динамик блокировка қилиш” бўлимларидан иборат.

Майкрософт қайд ёзуви бўлимида сиз қайси қайд ёзувидан фойдаланаётганлигингиз, ҳуқуқларингиз ва аватар учун расм танлашингиз мумкин.

Windows Hello бўлими (4-расм).

Windows Hello сизга юз, кўз қорачиғи, бармоқ изи ёки PIN-код ёрдамида қурилмалар, иловалар, веб-хизматлар ва тармоқларга кириш имконини беради. Windows қурилмангиз уни қўллаб-қувватласа ҳам, Windows Hello биометрик функциясидан фойдаланиш шарт эмас. Агар буни қилмасликни

танласангиз, юзингиз, кўз қорачиғингиз ёки бармоқ изингизни идентификация қилувчи маълумотлар фақат қурилмангизда қолишига ишонч ҳосил қилишингиз мумкин. Windows қурилмангизда ёки бошқа жойда юзингиз, кўз қорачиғингиз ёки бармоқ изларингиз тасвирларини сақламайди.

Варианты входа

Управление входом в устройство

Выберите вариант входа, чтобы добавить, изменить или удалить его.

Распознавание лиц Windows Hello
Этот параметр сейчас недоступен. Щелкните, чтобы получить дополнительные сведения

Распознавание отпечатков пальцев Windows Hello
Этот параметр сейчас недоступен. Щелкните, чтобы получить дополнительные сведения

ПИН-код для Windows Hello
Вход с помощью ПИН-кода (рекомендуется)

Ключ безопасности
Вход с помощью физического ключа безопасности

Требовать выполнение входа с помощью Windows Hello для учетных записей Майкрософт

Для повышения безопасности разрешите вход Windows Hello для учетных записей Майкрософт на этом устройстве (рекомендуется)

[Подробнее](#)

4-расм. Windows Hello ойнаси

Windows Hello бўлимидаги юз, кўз қорачиғи ва бармоқ изи биометрик маълумотлар орқали windows тизимидан бошқа фойдаланувчилар фойдаланишни тақиклаш мумкин.

Хавфсизлик калити - интернетга кириш учун фойдаланувчи номи ва парол ўрнига ишлатилиши мумкин бўлган қурилма (одатда кичик USB калити шаклида). У бармоқ изи ёки PIN-кодга қўшимча сифатида ишлатилганлиги сабабли, кимдир сизнинг электрон калитингизни олган бўлса ҳам, сиз ўрнатган PIN ёки бармоқ изисиз тизимга кира олмайди. Хавфсизлик калитлари одатда компьютернинг ташқи қурилмаларини сотадиган чакана савдо дўконларида мавжуд.

Қурилмани блокировка қилиш - агар сиз қурилмангиздан бир неча дақиқа узоқда бўлишингиз керак бўлса, бошқа одамлар экранингиздаги контентни кўра олмаслиги ёки унга кира олмаслиги учун қурилмангизни кулфлаб қўйганингиз маъқул. Қурилмангизни тезда кулфлаш учун

Windows + L тугмаларини босинг. Қайтганингизда, фақат аутентификация қилиш кифоя қилади ва сиз тўхтаган жойдан давом этишингиз мумкин.

Динамик блокировка қилиш (5-расм).

Динамическая блокировка

Windows может использовать устройства, связанные с компьютером, чтобы определить отсутствие и заблокировать компьютер, когда эти устройства выйдут за пределы допустимого диапазона.

Разрешить Windows автоматически блокировать устройство в ваше отсутствие

[Bluetooth и другие устройства](#)

[Подробнее](#)

5-расм. Динамик блокировка қилиш ойнаси

Windows компютерингиздан қачон чиқаётганингизни аниқлаш учун компютерингиз билан боғланган қурилмалардан фойдаланиши ва уланган қурилма билан Bluetooth диапазонида чиқиб кетганингиздан сўнг компютерингизни автоматик равишда блоклаши мумкин. Агар компютерингиздан узоқлашсангиз ва уни қулфлашни унутсангиз, қурилмангизга киришни қийинлаштиради.

1. Windows 10 компютерида қуйидаги кетма-кетликда танланг
Пуск > **Параметры** > **Учетные записи** > **Варианты входа.**
2. Динамик блокировка қилиш остидаги катакчани белгиланг

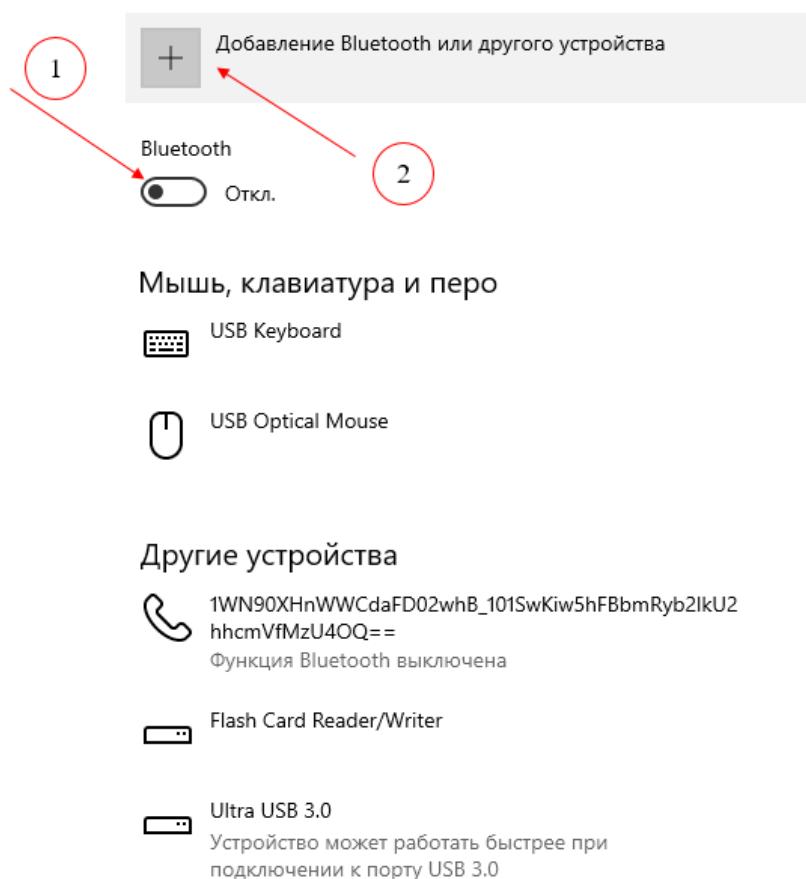
Динамическая блокировка

Windows может использовать устройства, связанные с компьютером, чтобы определить отсутствие и заблокировать компьютер, когда эти устройства выйдут за пределы допустимого диапазона.

Разрешить Windows автоматически блокировать устройство в ваше отсутствие

3. Кейин “Bluetooth ва бошқа қурилмалар” бандини танланг. Сизда қуйидагича ойна пайдо бўлади (6-расм):

Bluetooth и другие устройства

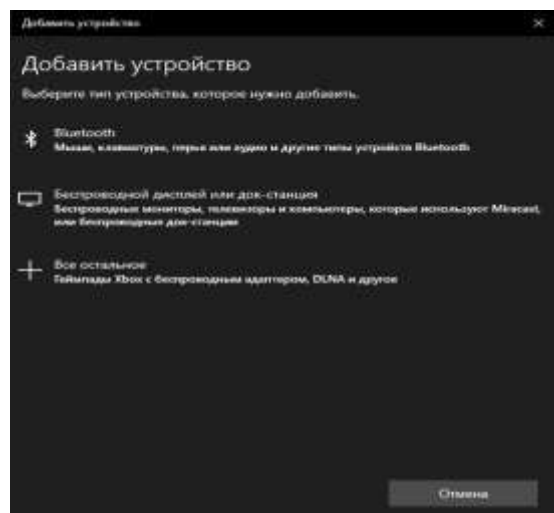

6-расм. Bluetooth ва бошқа курилмалар ойнаси

Биринчи бўлиб, bluetooth ни ёқамиз ва ундан кейин

 "Добавление Bluetooth или другого устройства" бандини танлаймиз.

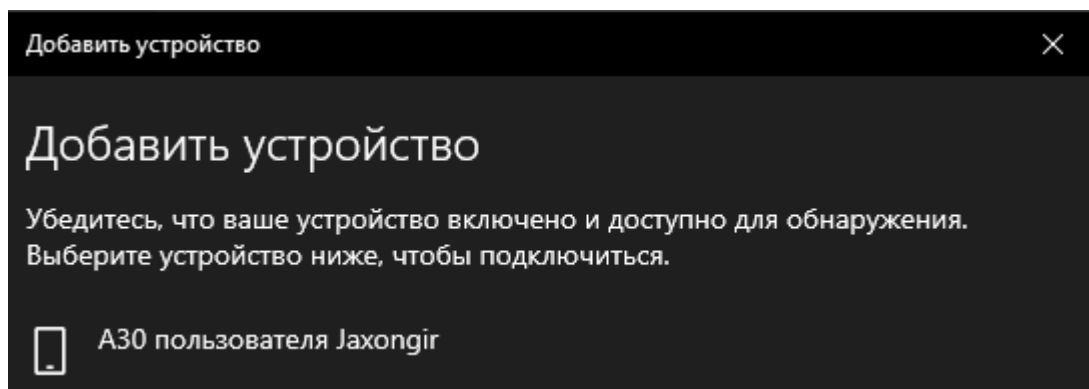
4. Шундан сўнг “Добавить устройство” мулоқот ойнаси очилади (7-расм).

7-расм. “Добавить устройство” мулоқот ойнаси

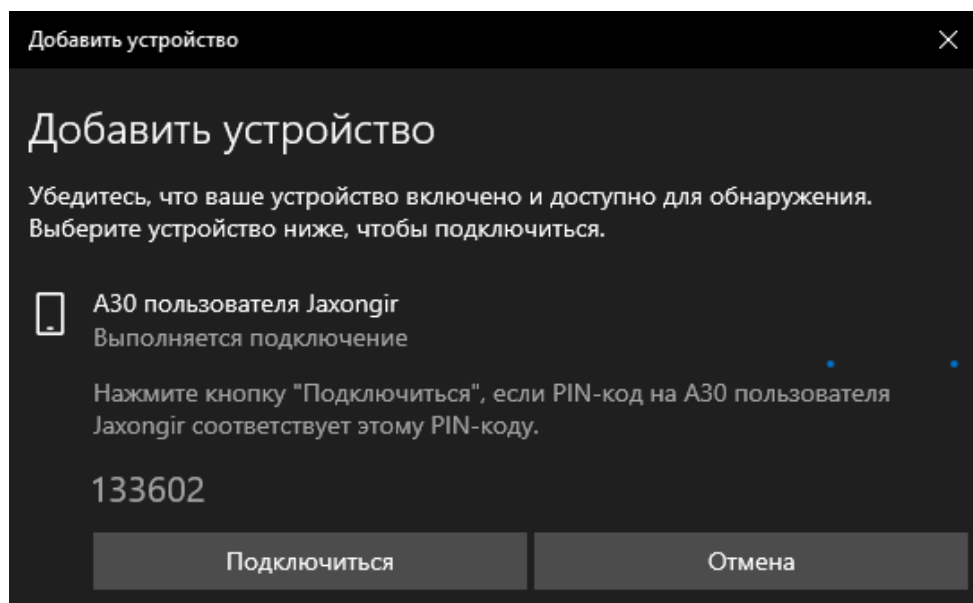

Добавить устройство” мулоқот ойнаси ишга тушгандан сўнг “Bluetooth” банди танланади (7.1-расм).

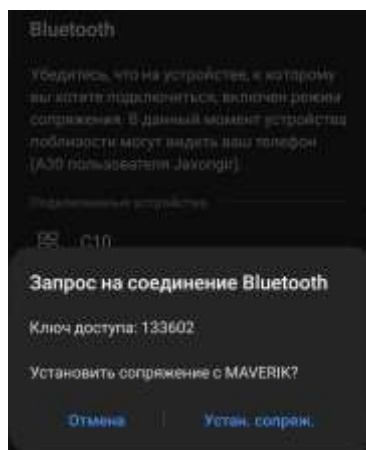

7.1-расм. “Добавить устройство” мулоқот ойнаси

Bluetooth ёқилган қурилмалар қидирилади ва топилган фойдаланувчининг қурилма маълумотлари чиқади.

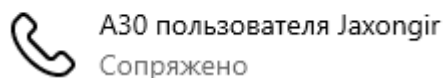
7.2-расм. “Добавить устройство” мулоқот ойнаси

7.3-расм. алоқа воситасидаги ойна

Юқоридаги 7.2-расмда келтирилган компьютердаги ҳосил бўлган ойна ва 7.3-расмда алоқа воситасидаги ойна ҳосил бўлади. Компьютердаги “Подключиться” ва алоқа воситасидаги “Устан.сопряж” босилгандан кейин иккита қурилма боғланади ва компьютер ойнасидаги “готово” тугмаси танланади. Шундан сўнг боғланиш ҳақидаги хабар акс этади (7.4-расм).

Другие устройства

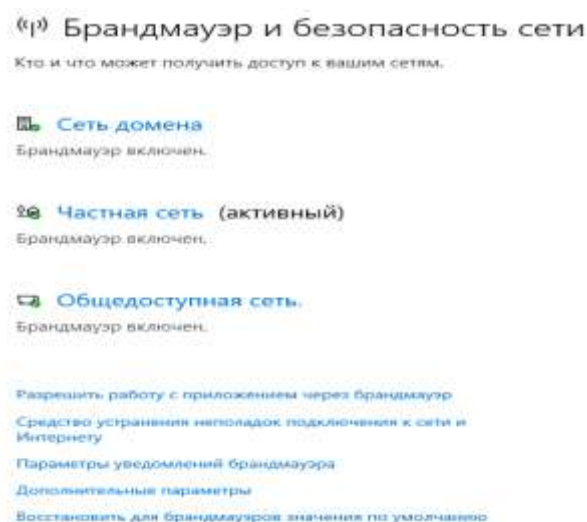
7.4-расм. Уланган қурилмалар

Агар компьютерингизни ёнидан “bluetooth” таъсир қилмайдиган жойгача узоқлашсангиз, сизнинг компьютерингиз 30-60 сония ичида блокировка бўлади. Блокировка очиш учун қайтадан парол терилиши керак. Бундан ташқари бу бўлимда wi-fi тармоғи орқали қурилмаларни улашингиз мумкин.

Windows хавфсизлигида “Хавфсизлик девори ва тармоқни ҳимоя қилиш” (Брандмауэр и защита сети).

Windows хавфсизлиги тизимидаги хавфсизлик девори ва тармоқ ҳимояси Microsoft Defender хавфсизлик девори ҳолатини кўриш ва қурилмангиз қайси тармоқларга уланганлигини кўриш имконини беради (8-расм). Сиз Microsoft Defender хавфсизлик деворини ёқишингиз ва қуйидаги тармоқ турлари учун қўшимча Microsoft Defender хавфсизлик деворига киришингиз мумкин:

- Домен (ишчи) тармоқлари
- Шахсий тармоқлар (аниқланган)
- Умумий тармоқлар (аниқланмаган)

8-расм. Хавфсизлик девори ва тармоқни ҳимоя қилиш ойнаси

Учта тармоқ туридан бирини танлаганингизда, сиз вариантлар саҳифасини кўрасиз. Бу ерда, Windows хавфсизлик хизмати, агар мавжуд бўлса, ушбу турдаги тармоқлардан қайси бири билан боғланганлигингизни айтади. Одатда, компьютер бир вақтнинг ўзида фақат битта тармоққа уланади.

Бундан ташқари, ушбу турдаги тармоқ учун хавфсизлик деворини ёқиш ёки ўчириш учун оддий слайдерни топасиз.

Хўш хавфсизлик девори ўзи нима ва нима функцияларни бажаради?

Хавфсизлик девори глобал интернет ва ташкилотнинг маҳаллий компьютер тармоғи ўртасидаги ҳимоя экранидир. У интернетдан келадиган маълумотларни текшириш ва филтрлаш функциясини бажаради. Созламаларга қараб, хавфсизлик девори уларга рухсат бериши ёки блокировка қилиши мумкин (масалан, вирусларни ва хакерларни аниқласа).

Тармоқ ҳимоя девори (ёки бошқача айтганда, хавфсизлик девори) ва Windows операцион тизимига ўрнатилган хавфсизлик девори ўртасидаги фарқни ажратиш керак. Биринчи ҳолда, ечим ташкилотнинг компьютер инфратузилмасининг четига (жисмоний ёки мантиқий) ўрнатилади ва маҳаллий тармоққа уланган барча шахсий компьютерларни ҳимоя қилади. Бу ҳам дастурий, ҳам дастурий-аппарат ечими бо'лиши мумкин. Иккинчи ҳолда, бу битта фойдаланувчининг компьютерини ҳимоя қилиш учун ишлайдиган дастур.

Шунингдек, хавфсизлик девори ва тармоқни ҳимоя қилиш саҳифасида:

- Иловага хавфсизлик девори орқали рухсат беринг. Агар хавфсизлик девори ҳақиқатан ҳам керакли дастурни блоклаган бўлса, сиз ушбу илова учун истисно қўшингиз ёки маълум бир портни очишингиз мумкин. Ушбу жараён ҳақида кўпроқ маълумот олиш учун (ва нима учун хоҳламаслигингиз мумкин) Microsoft Defender хавфсизлик девори орқали иловаларга рухсат бериш хавфини кўринг;
- Тармоқ ва интернет муаммоларини бартараф этиш. Агар сиз тармоққа уланишда умумий муаммоларга дуч келсангиз, муаммоларни автоматик ташхислаш ва тузатиш учун ундан фойдаланинг;
- Хавфсизлик девори билдиришнома вариантлари: хавфсизлик девори бирор нарсани блоклаганда кўпроқ билдиришномалар олишни хоҳлайсизми? Камроқ? Қуйида ушбу созламани созлашингиз мумкин.
- Қўшимча вариантлар. Агар сиз хавфсизлик девори созламалари билан таниш бўлсангиз, классик Windows Defender хавфсизлик девори воситаси очилади, бу сизга кириш ва чиқиш қоидаларини, уланиш хавфсизлиги қоидаларини ва хавфсизлик девори мониторинги журналларини яратишга имкон беради. Аксарият фойдаланувчилар бунга чуқур кириб боришни хоҳламайдилар; Қоидаларни нотўғри қўшиш, ўзгартириш ёки олиб ташлаш тизимни янада заифлаштириши ёки баъзи иловаларнинг ишламаслигига олиб келиши мумкин.

- Стандарт хавфсизлик деворини тиклаш. Агар кимдир ёки бошқаси Windows хавфсизлик девори созуламаларига бирор нарса тўғри ишламай қўйган бўлса, уларни икки марта босиш орқали компьютерни биринчи марта ўзини намоён қилган режимга қайтаришингиз мумкин. Ташкилотингиз хавфсизлик деворини созулаш учун ҳар қандай сиёсатни қўллаган бўлса, улар қайта қўлланилади.

Windows хавфсизлигида “Иловалар ва браузерларни бошқариш” (Управление приложениями и браузером).

Иловалар ва браузерларни бошқариш Windows хавфсизлигида қурилмангизни потенциал зарарли иловалар, файллар, веб-сайтлар ва юклар олишлардан ҳимоя қилиш учун Microsoft Defender SmartScreen созуламаларини тақдим этади (9-расм).

Управление приложениями/ браузером

Защита приложений и безопасность в Интернете.

Защита на основе репутации

Эти параметры защищают ваше устройство от вредоносных или потенциально нежелательных приложений, файлов и веб-сайтов.

[Параметры защиты на основе репутации](#)

Защита от эксплойтов

Защита от эксплойтов встроена в Windows 10 для того, чтобы защитить ваше устройство от атак. Защита от эксплойтов уже настроена на вашем устройстве в исходном состоянии для лучшей работы.

[Параметры защиты от эксплойтов](#)

[Подробнее](#)

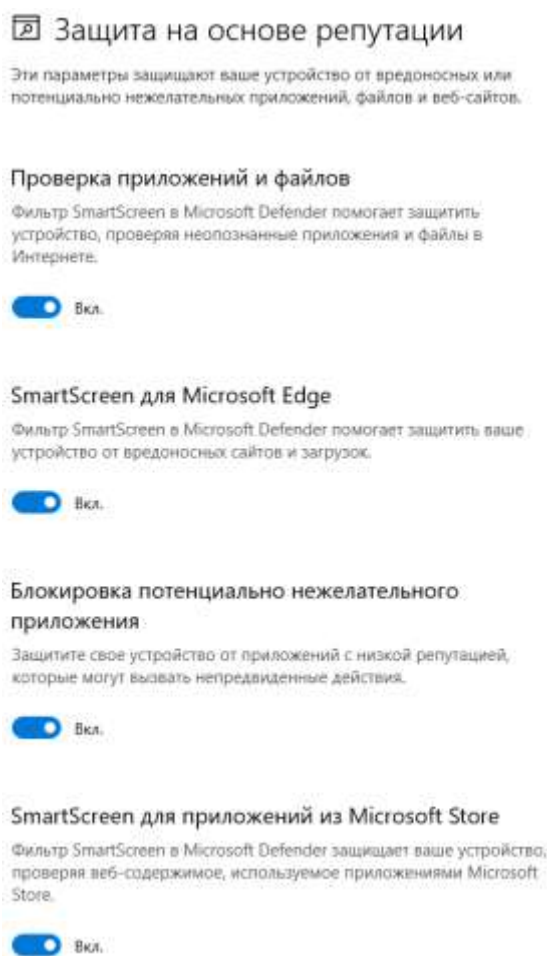
9-расм. Иловалар ва браузерларни бошқариш ойнаси

Сиз браузерингизда қуйидаги ишларни амалга оширишингиз мумкин:

- Номаълум иловалар, файллар, зарарли веб-сайтлар, юклар олишлар ва веб-контентни блоклаш;

- Номалум иловалар, файллар, зарарли сайтлар, юклар олишлар ва веб-контент учун оголантиришларни мослаштириш;
- Блоклар ва оголантиришларни бутунлай ўчириб қўйиш.

Юқори асосли ҳимоя (Защита на основе репутации) бўлими сизни зарарли ёки потенциал хавфга қириб кетувчи иловалар, файллар ёки веб-сайтлардан ҳимоя қилишга ёрдам бериш учун турли сайтлар, хизматлар ва ноширлар, шунингдек, амалдаги таҳдидлар ҳақида Microsoft компанияси билан биргаликда нарсалардан фойдаланади (10-расм). Сиз шахсий компьютингизда истаган бандни ёки қўйишингиз мумкин.

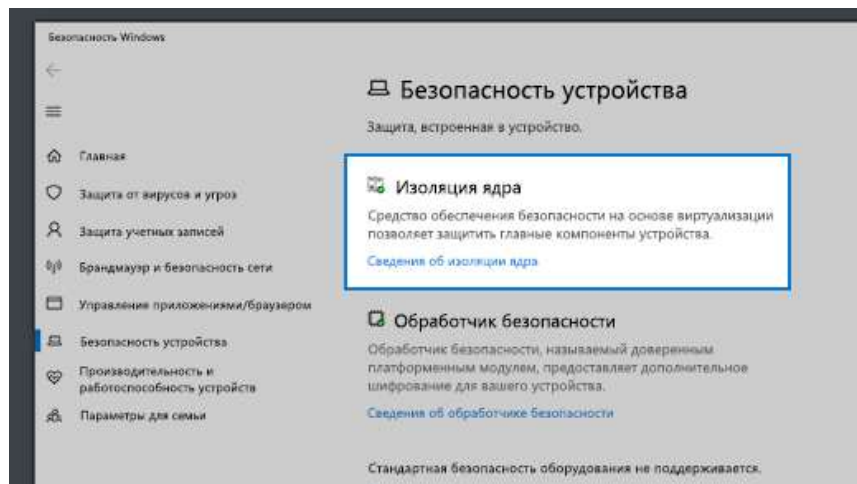

10-расм. Юқори асосли ҳимоя ойнаси

Эксплуатациядан ҳимоя қилиш (Защита от эксплойтов) бўлимида фойдаланишдан ҳимояланиш қуролларингизда аллақачон ишламоқда ва стандарт ҳимоя соғломлари қўпчилик фойдаланувчилар учун жуда мос келади. Бироқ, сиз истаган пайт қуролларингиз ва дастурларингиз соғломларини ўзгартиришингиз мумкин. Ташкилотингиздаги қуроллар ва дастурларни бошқарсангиз, улар ташкилотингиздаги барча қуролларда ишлатилиши учун конфигурация қилинган эксплуатациядан ҳимоя соғломлари учун экспорт функциясида фойдаланишингиз мумкин.

Windows хавфсизлигида “Қурилма хавфсизлиги” (Безопасность устройства).

Қурилма хавфсизлиги бўлимида қурилмангизни зарарли дастур хужумларидан ҳимоя қилиш учун қуйидаги ички хавфсизлик соzламаларини тақдим этади (11-расм).

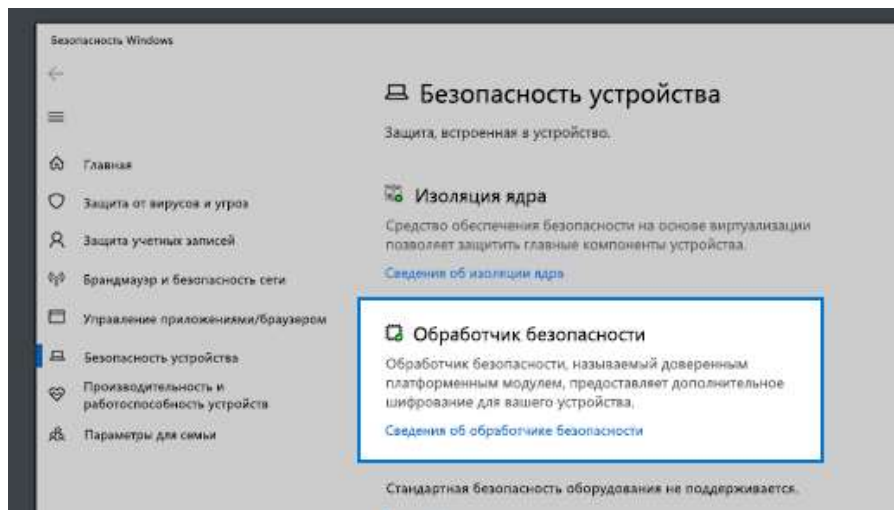
11-расм. Қурилма хавфсизлиги ойнаси

Қуйида тавсифланган функцияларга кириш учун вазифалар панелидаги кидирув майдонига windows хавфсизли сўзини киритинг, натижалар рўйхатидан хусусиятни танланг, сўнгра “Device security” ни танланг.

Ядро изоляцияси (изоляция ядра): компьютер жараёнларини операцион тизим ва қурилмадан ажратиб, зарарли дастурлардан ва бошқа хужумлардан қўшимча ҳимояни таъминлайди.

Хотиранинг яхлитлиги - ядро изоляцияси хусусиятидир. Хотира яхлитлиги соzламасини ёқиш орқали сиз хужум содир бўлган тақдирда зарарли коднинг юқори хавфсизлик жараёнларига киришини олдини олишингиз мумкин.

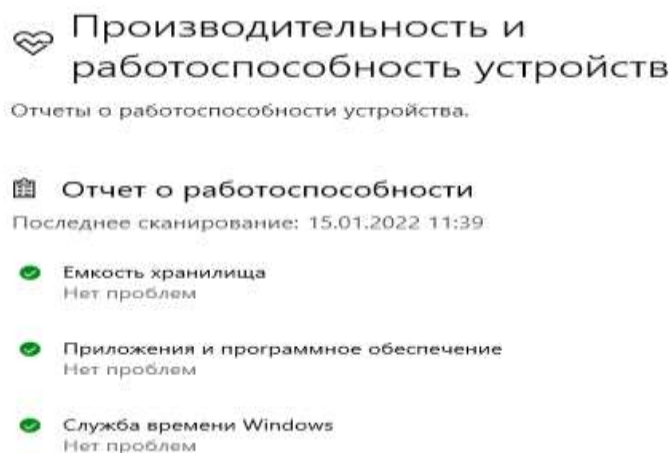
Хавфсизлик бошқарувчиси (обработчик безопасности)да сиз хавфсизлик механизмининг ишлаб чиқарувчиси ва версия рақамлари, шунингдек, хавфсизлик механизми ҳолати ҳақидаги маълумотларни топасиз (12-расм).

12-расм. Хавфсизлик бошқарувчиси ойнаси

Windows хавфсизлигида “Қурилманнинг ишлаши ва ишлаш қобилияти” (Производительность и работоспособность устройства).

Қурилмангизни ҳимоя қилишга ёрдам бериш учун Windows хавфсизлиги доимий равишда қурилмангизни хавфсизлик муаммолари бор-йўқлигини текширади ва “Производительность и работоспособность устройства” саҳифасида мавжуд бўлган қурилма ҳолати ҳисоботларини яратади. Қурилманнинг ишлаши ва ишлаш қобилияти сизни учта асосий ёналишдаги умумий муаммолар ҳақида огоҳлантиради ва уларни ҳал қилиш бўйича тавсиялар беради (13-расм).

13-расм. Қурилманнинг ишлаши ва ишлаш қобилияти ойнаси

- Сақлаш ҳажми - тизимингизда дискда бўш жой тугаяптими?
- Иловалар ва дастурий таъминот - дастурларингиз бузилганми ёки янгилашга муҳтожмисиз?
- Батарея даражаси - компьютерингиз батареясига бирор нарса қўшимча кучланиш келтиряптими? Агар иш столи компьютер ҳар доим тармоққа уланган бўлса, бу майдон кўринмаслиги мумкин.

Windows хавфсизлигида “Оила” (Семья).

Windows хавфсизлигида “Оила” хусусияти сизга фарзандларингизнинг рақамли ҳаётини бошқариш воситаларига осон кириш имконини беради. Фарзандларингиз қурилмаларини тоза ва windows 10 нинг энг сўнгги версияси билан янгилаб туриш ҳамда болаларингиз онлайн бўлганида хавфсизлигини таъминлаш учун “Оила” функциясидан фойдаланинг (14-расм).

14-расм. Оила учун созламалар ойнаси

“Оила” бўлимини ёки хусусиятларини созлаш учун account.microsoft.com манзилидаги “Оила” веб-сайтига ўтиш ёки янги Microsoft Family Safety иловасини юклаб олиш учун “Оила” бўлимларини танланг. (Сиздан Microsoft ҳисоб қайдномангиз билан тизимга кириш сўралиши мумкин.) У ердан сиз:

- “Оила” яратинг ёки сиз билан бирга яшайдиган одамларни мавжуд оила бўлимига қўшинг.
- Фарзандларингизнинг онлайн фаолияти ҳақида ҳисобот олинг, ҳатто номақбул веб-сайтлар, иловалар ёки ўйинларни блокланг.
- Фарзандларингиз қурилмалардан қачон ва қанча вақт фойдаланиши мумкинлиги ҳақида жадвал тузиб, компьютердан фойдаланиш вақтини чекланг.
- Болаларга Microsoft дўконидан сотиб олишлари учун пул беринг. Шунингдек, улар қанча пул ва нимага сарфланганини ҳам кўришингиз мумкин.

“Қурилмаларни кўриш” функцияси сиз ва оила аъзоларингиз Microsoft ҳисоб қайдномангиз билан кирган барча қурилмаларни кўрсатади ва уларнинг ҳар бири учун саломатлик ва хавфсизлик ҳолатини кўриш имконини беради. Шунингдек, барча қурилмаларни фақат оиладаги катталар

кўришлари мумкин. Қурилмаларингиз учун иловаларни юклаб олишингиз ва ёрдам олишингиз мумкин бўлади. Ҳар қандай windows мобил қурилмаси (масалан, телефон, ноутбук ёки планшет) учун, агар у ёқолиб қолса, “Телефонимни топ” функциясидан фойдаланишингиз мумкин. (Шунингдек, ушбу хусусиятни қурилмангиздан ёкишингиз керак бўлиши мумкин).

4.1-МАВЗУ: АХБОРОТЛАРНИ ҲИМОЯЛАШНИНГ ТЕХНИК ВА ДАСТУРИЙ ТАЪМИНОТИ. (амалий машғулот-2 соат)

Режа:

1. Компьютердаги маълумотларимизни ҳимоялаш (WinRaR мисолида)
2. Ўчирилган файлларни тиклаш - ўчиб кетган маълумотларни қайтариш усуллари

1. Компьютердаги маълумотларимизни ҳимоялаш (WinRaR мисолида)

Агар сиз компьютерда қандайдир махфий маълумотларни сақласангиз ва уларнинг яқинларингиз ёки бошқалар томонидан тасодифан очиб ўқирилишини истамасангиз, у ҳолда энг биринчи ҳаёлингизга келувчи нарса – бу папкага парол ўрнатишдир. Афсуски, Windowsда бундай функция йўқ, шунинг учун баъзи ҳийлалар ва қўшимча дастурий таъминотларни қўллашга тўғри келади. Бунинг учун, энг қулай ҳисобланувчи ва умид қиламизки, қурилмангизга аллақачон ўрнатилган дастур – WinRaR архиваторидир. Агарда бу дастур сизда бўлмаса, у ҳолда уни расмий сайтидан бепул юклаб олишингиз мумкин. Ушбу дастур ёрдамида сиз файллар ҳажмини сиқувчи (*ҳаммасининг ҳам эмас!*) архив яратишингиз, унга парол ўрнатишингиз ва хоҳишга кўра, мавжуд архив файлларига қўшимча файлларни жойлаштиришингиз мумкин. Бунинг учун қуйидаги ҳаракатлар амалга оширилади:

- Архивни яратинг (*ишчи столида сичқончанинг ўнг тугмаси босиш орқали*) → “Создать” → “Архив WinRaR”.
- Уни очинг.
- Дастур ойнаси юқори қисмидаги “Добавить” тугмаси устига босинг, керакли файлларни танланг ва буни “ОК” тугмасини босиш орқали тасдиқланг (*ёки DragNDrop, яъни керакли файлларни белгилаб, дастур ойнаси устига ўтказинг*).
- Сўнгра “Установить пароль” тугмасига босинг, паролни киритинг ва “ОК”

тугмаси билан киритилган ўзгартиришларни архивга нисбатан қўлланг. “!” Парол билан ҳимояланган архив таркибидаги файл(лар) номи ва кенгайтмасининг ён томонида * белгиси турган бўлади. Паролнинг ушбу тарзда ўрнатилишида архив таркибини ҳамма кўра олади, бироқ архив

таркибидаги исталган файлни ишга туширишга уринишда – дастур парол киритиш лозимлигини эслатади. Агарда сиз файллар кўриниб туришини истамасангиз, у ҳолда ойнада, парол ўрнатиш чоғида, “*Шифровать имена файлов*” бандини фаоллаштириб кетишни унутманг.

2. Ўчирилган файлларни тиклаш - ўчиб кетган маълумотларни қайтариш усуллари

Кўпчилик фойдаланувчиларда вақти келиб шундай савол туғилиши мумкин: ўчирилган расмлар, видеолар ва бошқа файллар қаерга кетади? Ўчиб кетган нарсаларни тиклаш мумкинми? Жавоб: албатта, ҳа. Аввало телефонда ўчган (удалить) қилинган нарсалар билан нима бўлишини тушуниб олиш

керак. Android телефондан файл ўчирилса, файл ҳали ҳам худди ўша жойида ўзгармаганча қолади, фақат у эгаллаб турган жой ендида *фойдаланилмаётган* деган мақом олади, яъни янги маълумотлар сақлаш учун бўш жой ҳосил бўлди. Ана шу ўчирилган маълумотнинг ўрнига янги маълумотлар ёзилгандан сўнг, телефонда ўчган файллар егаллаб турган хотирага бошқа маълумот ёзилади ва улар ёдида доимий, абадий равишда ўчиб кетади.

Телефонни хотирасидан ўчирилган файлларни тиклаш мумкинлиги эҳтимolini ошириш учун иккита нарсага амал қилиш керак:

- Янги маълумотлар яратишни тўхтатиш - телефон хотирасига бошқа нарса ёзмаслик, файллар ташламаслик (агар sd-карта бўлса, унга ҳам);
- Ўчирилган файлларни имкон қадар тезроқ тиклаш.

Телефонда бажариладиган кўп нарсалар янги маълумотларни яратиши мумкин: иловаларни ўрнатиш ёки янгилаш, муסיқа юклаб олиш, фотосуратлар олиш. Шунинг учун телефонингизни интернет тармоғидан узиб қўйинг ва имкон қадар телефондан камроқ фойдаланишга ҳаракат қилинг. Сўнг Android телефондаги ўчиб кетган файлларни тиклаш учун махсус дастурлардан фойдаланишга киришинг.

Шунингдек Androidдаги ўчиб кетган файлларни компьютер орқали тиклаш ҳам мумкин, чунки Androidда бундай дастур ўрнатилиш вақтида ўша «ёзилмаган» жойга янги маълумот ёзиб юборилиши мумкин. Сўнгги вақтларда телефонлар оператсион тизимлари жадал ўзгариб бораётганлиги туфайли,

компьютер орқали тиклаш машҳурлигини тобора йўқолиб бормоқда, гарчи у ишончлироқ бўлсада.

Androidдан ўчирилган файлларни қайта тиклаш

Бунинг учун кўп ҳам мўжиза керак эмас: телефоннинг ўзи ва ўчирилган файлларни тиклаш учун дастур етарли бўлади. Аммо дастурларнинг аксарияти учун *root* ҳуқуқ (рут права, *root permission*) керак бўлади, уни ўрнатишда еса телефоннинг кафолати (гарантия) бузилади. Агар қурилмангизнинг кафолат муддати тугаган бўлса, унда ишонч билан суперфойдаланувчи ҳуқуқларини ўрнатиш мумкин. Лекин телефонни яқинда олган бўлсангиз, қай бири - файллар ёки кафолат муддати муҳим еканлиги ўртасида танлаш керак бўлади.

Ўчиб кетган маълумотларни қайта тиклаш учун дастурлар

Dumpster – Recycle Bin

Бу арк нинг ишлаш тамойили компьютердаги корзинага ўхшаш. Дастурга *root*-ҳуқуқ керак эмас, аммо бу дастурнинг камчилиги - фақат ушбу дастур ўрнатилгандан сўнг ўчиб кетган файлларни қайта тиклаш мумкин, яъни сиз олдин ушбу иловани ўрнатмаган бўлсангиз, унда файлларни тиклаш учун кейинги пунктга ўтаверинг.

Ушбу илова ёрдамида адашиб ўчириб юборилган файллар осонликча тикланади: илова очилади ва ўчирилган файллар орасидан қай бирини тиклаш кераклиги танланади.

Дастурни юклаш
учун QR:

GT Recovery

Ушбу дастур телефонда *root*-ҳуқуқ бўлишини талаб қилади. Тест ўтказилаётган телефонда *root*-ҳуқуқлар олиб бўлинган, шунинг учун қуйида файлларни тиклаш жараёни рутланган телефонда ўтказилишини инобатга олинг. Ушбу илованинг *root* талаб қилмайдиган версияси ҳам мавжуд, аммо унинг имкониятлари чекланган.

Уни ишга туширасиз ва ўчиб кетган файллар бўлимини танлайсиз (масалан контактлар). Скан қилишни бошлайсиз. Топилган ва керакли бўлган контактларни тиклайсиз.

Дастурни androidга
юклаш учун QR:

Undelete

Android телефондаги нарсаларни тиклаш учун яна бир дастур, бунга ҳам root керак. Бажариш керак бўлган амаллар кетма-кетлиги:

QR манзили бўйича иловани юклаб олинг. Дастур ўрнатилиб бўлингач, унга кириб, тиклаш керак бўлган маълумот турини танланг. Масалан файллар ёки SMS.

Кейинги босқичда қайси хотирани скан қилиш кераклиги сўралади. Бунда телефоннинг ички хотираси ёки SD карта танланади. Кейин скан қилиш чуқурлиги даражасини танлаш керак, мазкур ҳолатда *глубокое сканирование* танланган. Кейинги босқичда қайси форматдаги файллар бўйича излаш кераклиги сўралади, масалан ўчиб кетган расмларни тиклаш учун *.jpg, .png, .gif*, видеолар учун *.mp4* ва бошқа форматлар бўлиши мумкин. *Сканировать* тугмаси босилгач, скан қилиш жараёни бошланади. Маълум муддат ўтгач, экранга топилган натижалар чиқариб берилади. Бундан ташқари, тестдан ўтмаган, лекин яхши тавсияларга ега бўлган бошқа дастурлар тўплами ҳам мавжуд. Юқоридаги иловалар иш бермаган бўлса, уларни қўллаб кўриш мумкин:

iCare Recovery - (компьютер учун).

Дастурни юклаш
учун QR:

Дастурни юклаш
учун QR:

Телефон хотирасидан ўчиб кетган маълумотларни тиклаш учун компьютер дастурлари

EaseUS Mobisaver for Android Free

Бу android смартфон ва планшетлардан ўчиб кетган расмларни ва бошқа файлларни кайтариш учун бепул дастур ҳисобланади. Дастур ишлаши учун телефонда root-ҳуқуқлар олинган бўлиши керак. **QR** манзили бўйича иловани юклаб олинг.

Ушбу дастур фойдаланувчилар томонидан текшириб кўрилган ва у файлларни муваффақиятли тиклаши исботланган, у Windows OS да ишлайди. Расмий сайтида юқорида келтирилган ҳавола бўйича дастурдан қандай фойдаланиш кераклиги ҳақида

Дастурни юклаш
учун QR:

инглиз тилида маълумот келтирилган. Матн содда ва расмлари билан бўлганлиги сабабли, уни тушуниб олиш қийин бўлмайди, бошқа ҳолларда google таржимонидан фойдаланиш ёрдам беради.

SD картадан ўчиб кетган файлларни тиклаш

Агар телефондан ўчиб кетган маълумотлар SD карта ёки бошқача қилиб айтганда «флешкада» сақланган бўлса, бу ҳолда уларни тиклаш анча осонроқ бўлади. Албатта бунинг учун компьютер керак. Енг машхур ва бепул дастурлардан Recuva ёки TestDisk утилитасини келтириб ўтиш мумкин. Агар компьютерингиз бўлмаса, юқоридаги иловалар ҳам буни эплай олади.

SD-картани компьютерга оддий флешка каби уланг, сўнг ўрнатилган утилита билан уни скан қилинг. Тикланган маълумотларни сақланг ва бекап қилиб туришни унутманг.

Androida ўчирилган файлларни Rootсиз қайта тиклаш

Баъзи фойдаланувчилар маълумотларни rootсиз тиклаш мумкинми деган савол беришади, аммо афсуски, бундай ҳуқуқсиз муваффақият эҳтимоли жуда паст бўлади. Ўчирилган файллар файл тизимининг фақат root ҳуқуқига эга бўлган ҳолда кириш мумкин бўлган қисмида сақланади.

Шундай қилиб, агар сизга ўчирилган файлларни қайта тиклаш ўта зарур бўлса, телефонингизга root ҳуқуқ беринг. Ўчирилган маълумотларни қайта тиклаш якунлангандан сўнг, хавфсизлик чораси сифатида уни исталган вақтда ўчириб ташлашингиз мумкин бўлади.

Мустақил тайёргарлик: Ўзингизни папкангизни яратинг, уни архив қилинг ва парол билан ҳимоя қилинг. Папкани ўчиринг ва уни қайта тиклашни амалий бажариб кўринг.

5-МАВЗУ. ЭЛЕКТРОН ЖАДВАЛЛАРДА ФОРМУЛАЛАР ВА ЙИҒИШ ФУНКЦИЯЛАРИ. (амалий машғулот-2 соат)

Режа:

1.Электрон жадвалда маълумотларни ҳимоялаш, формула ва саҳифаларни яшириш.

2.Жиноятларнинг статистик таҳлили.

1-савол. Электрон жадвалда маълумотларни ҳимоялаш, формула ва саҳифаларни яшириш.

Excel 2010 дастурида ишчи саҳифани ҳимоялаш учун Сервис => Защита => Защитить лист (Excel 2010: Главная => Ячейки => Формат => Защитить лист) кетма-кетлиги бажарилади. Ҳимоядан кейин саҳифадаги ячейкаларга ўзгартиришлар киритиб бўлмайди. Аммо, ҳар доим ҳам саҳифадаги барча

ячейкаларини химоялашга зарурият бўлмайди. Баъзи ячейкалар химояланмаслиги учун улар белгиланиб, Формат менюсидаги Ячейки банди (Excel 2010: Главная => Ячейки => Формат => Формат ячеек) танланади. Натижада Формат ячеек ойнаси пайдо бўлади ва унинг Защита бўлагидаги Защищаемая ячейка номли майдондан белги олиб ташланади, сўнгра саҳифа химояланади. Excelда алоҳида ячейкалар химояланганлигини кўрсатувчи бирор белги йўқ, шунинг учун бу ячейкаларни бирор ранг билан ажратиш мумкин.

Саҳифа химоясини бекор қилиш учун Сервис => Защитить => Снять защиту листа (Excel 2010: Главная => Ячейки => Формат => Снять защиту листа) буйруғи танланади.

Формула ва саҳифаларни яшириш. Баъзи ҳолларда ишлатилаётган формулаларни яширишга тўғри келади. Буни амалга ошириш учун:

- керакли ячейка белгиланади;
- Формат => Ячейки (Excel 2010: Главная => Ячейки => Формат => Формат ячеек) кетма-кетлиги танланади ёки Ctrl+1 тугмалар босилади;
- Формат ячеек ойнасидаги Защита бандидаги Скрыть формулы майдонига белги қўйилади;
- Сервис => Защита => Защитить лист (Excel 2010: Главная => Ячейки => Формат => Защитить лист) кетма-кетлиги бажарилади;
- Защита листа мулоқат ойнасидаги Содержимого майдонига белги ўрнатилади.

Агар яширилган формула жойлашган ячейкалар фаоллаштирилса, формула сатрида формула кўринмайди, бироқ ҳисоблар натижаси аксланади.

Бутун саҳифани кўринмас ҳолга келтириш мумкин. Бунда саҳифадаги барча маълумотлар сақланади, бироқ саҳифа кўринмайди. Бу режимга Формат => Лист => Скрыть (Excel 2010: Главная => Ячейки => Формат => Скрыть или отобразить => Скрыть лист) кетма-кетлигини бажариш орқали ўтилади.

Бошланғич ҳолатга қайтиш Формат => Лист => Отобразить (Excel 2010: Главная => Ячейки => Формат => Скрыть или отобразить => Отобразить лист) буйруғи билан бажарилади.

Топшириқ-1.Қуйида келтирилган жадвални ҳосил қилинг, бўш ячейкаларни формалалар ёрдамида ҳособлаш орқали тўлдириг ва ҳимоя ўрнатинг:

№	Жиноят турлари	2020 й.			2021 й.			Ўсиш\ Камайиш	
		Рўй. олинган	Очилган	Очилмаган	Рўй. олинган	Очилган	Очилмаган	Сонда	%
1.	Талончилик		23	34	62	30			
2.	Ўғрилик	24	15		30	26			
3.	Контрабанда	2	1		3	2			
4.	Товламачилик	22		4	30	21			
5.	Пора	5	3			5	3		
6.	Наркотиклар	3	2		4		1		
7.	Босқинчилик	5	4		7	4			
	Жами:								
	Энг кичик кўрсаткич:								
	Ўртача кўрсаткич:								
	Энг юқори кўрсаткич:								

2-савол. Жиноятларнинг статистик таҳлили.

Жадваллар оддий, гуруҳли ва комбинацион бўлиши мумкин. Оддий жадваллар: рўйхатли, ҳудудий ва хронологик бўлади. Рўйхатли оддий жадваллар тадқиқотнинг ягона объектини ҳосил қилувчи оддий бир турдаги белгилардан иборат.

ИИОлари ходими турли ҳисобот ҳужжатларини тайёрлашда статистик жадвалларга асосланган таҳлилий маълумотномалардан фойдаланади. Жадвал шаклида ҳисоблаш жараёнларини автоматлаштириш учун жадвал процессорлари каби дастурий воситалар яратилган. Улар электрон жадвалларни куриш, унга статистик маълумотларни киритиш, графиклар ва диаграммалар билан изоҳланиши мумкин бўлган статистик маълумотларни қайта ишлаш ва таҳлил қилиш имконини беради. Жадвал процессорларида ҳажми катта бўлмаган маълумотлар базасини юритиш, унда маълумотларни тезкор кидириш ва саралашни амалга ошириш, натижаларни қулай кўринишда ифодалаш имконияти мавжуд.

Жадвал шаклида ифодаланган турли жиноятлар кўрсаткичларининг йилдан йилга ўзгариб бориши, уларнинг ўсиш ёки камайиш даражаси жиноятчилик ҳолатининг вақт бўйича ўзгариш динамикасини белгилаб

беради. Бунинг асосида айрим турдаги ортиб бораётган жиноятларга қарши самарали кураш чораларини белгилаш, уларни олдини олиш бўйича қарорлар қабул қилиш мумкин бўлади.

Топшириқ-2. Қуйидаги жадвални ҳосил қилиниг ва тегишли ҳисоблаш амалларини бажариш орқали бўш ячейкаларни тўлдириг:

№	ҚР, Тошкент шаҳри ва вилоятлар	2022 йилнинг I-чораги				Жами
		Товламачи лик	Ўзирлик	Пора	Наркотик лар	
1	Қорақалпоғистон Республикаси	31		46	35	184
2	Тошкент шаҳри	39	178	37		288
3	Тошкент вилояти	47	186		15	265
4	Сирдарё		124	35	26	214
5	Жиззах	31	142	48	18	
6	Самарқанд	28		51	21	196
7	Навоий	15	87	27		178
8	Бухоро		126	42	18	202
9	Хоразм	41	161		11	245
10	Фарғона	18	148	31	16	
11	Андижон	21	128	26		188
12	Наманган	26	165		19	239
13	Қашқадарё	29	128	54		252
14	Сурхондарё		135	45	28	231
Жиноятларнинг ўртача кўрсаткичи						

Марҳамат ушбу топшириқни бажаринг!

Хулоса

Амалий машғулотга якун қилиниб, тингловчиларнинг саволларига қисқача жавоб берилади ва кейинги амалий машғулотга тайёргарлик кўриб келиш учун тингловчиларга керакли вазифалар берилади.

Мустақил тайёргарлик:

1. Excel электрон жадвали вазифаси ва имкониятлари нимадан иборат?
2. Excel дастурида жадвални таҳрирлаш қандай амалга оширилади?
3. Ячейкадаги маълумотни таҳрирлаш қандай амалга оширилади?
4. Электрон жадвалнинг ҳар бир ишчи саҳифасида бир нечта жадвал ҳосил қилиш мумкинми?
5. Excel дастурида ҳисоблаш амаллари қандай бажарилади?
6. Excel дастурида формула қандай ўзгартирилади?
7. Excel дастурида стандарт функциялар қандай вазифаларни бажаради?
8. Жадвал кўринишидаги маълумотларни қайта ишлашда Excel дастури қандай қулайликларга эга?
9. Excel дастурида статистик таҳлил қандай амалга оширилади?

Мавзулар юзасидан саволлар:

- Ахборот сўзининг маъноси нима?
Ахборот технологияси нима?
Жамиятни ахборотлаштириш деганда нимани тушунаси?
Қуйидаги қайси касб эгалари АТ мутахассислари ҳисобланади?
Интеграция сўзининг маъноси нима?
Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали саҳифани айтинг?
Ахборот қарама-қарши турларини айтинг?
Ахборот урушининг мақсадлари?
Ахборот уруши атамаси илк бор 1967 йил тилга олинган бу иборанинг муаллифи ким ва қайси давлага қаршиахборот урушини бошлаган?
Ахборот хавфсизлигини таъминлаш нима?
Қандай операцион тизимлар бор?
Ахборот уруши белгилари қанақа?
Ҳужум қилувчи ахборот куроли деб нималарни ҳисоблаш мумкин?
Ахборот технологиялари мажмуига нималар киради?
Хакерликни ривожланишига сабаб нима?
Киберхавфсизликни қандай таъминлашимиз мумкин?
Фарминг(pharming) нима?
Спам нима?

Компютер вируси бу нима?

“White hat” сўзи кимларга нисбатан ишлатилади?

“DARKNET” нима?

Қачон “Блокчейн” концептсияси 1-криптоотекал биткоиннинг ишлаш тамоийлини тавсифляганда пайдо бўлди?

Блокчейн нима?

GMiner нима?

Phoenix дастур жуда самарадор ишлайдиганлар қаторига киради ва иш унумдорлигини неча % га кўтариш имконини беради?

Криптовалютанинг неча хил тури мавжуд?

Биринчи криптовалюта биткоин 2009 йилларда ким томонидан тақдим этилди?

Litecoin (Лайткойн) деб номланган криптовалютани кўпинча нима деб ҳам атайлайдилар?

Zcash - бу ким томонидан ишлаб чиқилган?

ГЛОССАРИЙ

Аккаунт (Akkaunt, Account) - сўзма-сўз таржимаси “қайд ёзуви” - Компьютерда сақланиладиган фойдаланувчи тавсифи. Одатда у фойдаланувчининг тармоқдаги номи, ҳақиқий ном, парол, фойдаланувчи ҳуқуқлари ва уй каталогининг номи (агарда у бор бўлса) дан таркиб топган.

Асал тузоғи - бу ижтимоий муҳандислик ёндашувининг бир тури бўлиб, унда тажовузкор жабрланувчини хавфли романтик ёки жинсий қизиқиш уйғотади.

Ахборот - лотинча “Информатио” сўзидан келиб чиққан бўлиб, ўзбекчада тушунтириш, таништириш, баён этиш деган маъноларни англатади

Ахборот технологиялари (АТ) – бу усуллар тизими ва ахборотларни йиғиш, сақлаш, излаш йўлидир.

Ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ) - бу маълумотларни тўплаш, қайта ишлаш, сақлаш, тарқатиш, кўрсатиш ва ундан фойдаланувчилар манфаатларини кўзлаб фойдаланиш учун бирлаштирилган усуллар, ишлаб чиқариш жараёнлари ва дастурий-техник воситалар мажмуи.

Ахборот тизими - қўйилган мақсадларга эришиш йўлида ахборотни тўплаш, сақлаш, ишлов бериш ва чиқаришда фойдаланиладиган воситалар, усуллар ва ходимларнинг ўзаро боғлиқ мажмуи.

Баитинг - бу тажовузкорнинг зарарли дастур билан зарарланган объектни, масалан, USB драйвери топилиши мумкин бўлган жойда қолдириш амалиётидир.

Блокчейн - бу бир-бири билан интернет орқали боғланган кўплаб компьютерларда бир вақтнинг ўзида сақланувчи тақсимланган маълумотлар базасидир.

Дезинформация (ёлғон ахборот тарқатиш) - психологик таъсир кўрсатишнинг бир кўриниши бўлиб, рақиб тарафни чалғитиш мақсадида ёлғон ахборот тарқатилади. Бунда ҳақиқий ахборот билан ёлғон ахборот аралаш кўринишида бўлади.

Дискредитация (обрўсизлантириш) - омма орасида давлат раҳбарлари, жамоат ташкилотлари, айрим шахслар обрўсини, сиёсий ечимлар, тадбирлар аҳамиятини тушунтириш ва уларга салбий таъсир кўрсатиш.

Ижтимоий тармоқ — кириб ўзингизни шахсий профилингизни яратиш имкониятини берувчи сайт.

Иғвогарлик - маълум гуруҳлар ва шахслар томонидан давлатнинг конституцион тузумига ёки қонуний асосларига қарши ҳаракатларни амалга ошириш.

Инқирозли ҳолатларни бошқариш - асосан иқтисодий ва сиёсий соҳаларга қаратилган бўлиб, маълум гуруҳ ёки давлат қизиқишларини кўзлайди. Аввалдан танлаб олинган шахсларга яширин кўринишида таъсир кўрсатилади.

Компьютер вируси - ўз-ўзидан кўпайиш хусусиятига эга, рухсатсиз маълумотларни ўчириш ва ўғирлаш ишларини амалга оширувчи, тизимни ишдан чиқарувчи дастур.

Криптовалюта – бу виртуал, яъни жисмонан эмас, балки рақамли тарзда мавжуд бўлган валютанинг бир кўриниши бўлиб, бунда криптография (маълумотлар махфийлиги ва яхлитлигини таъминловчи тизим) орқали криптовалюта сарфламоқчи бўлган шахсни, у ушбу ишни амалга ошириш ҳуқуқи бор ёки йўқлиги текшириб олинади.

Майнинг - фойдаланувчи ўз компютери видеокартаси қувватини тегишли дастурлардан фойдаланган ҳолда bitcoin ёки бошқа бир криптовалюта тизимини (масалан, laotkoin, ethirium, bitcoin-cash) қўллаб-қувватлаш учун тақдим этса, унинг бу ёрдами учун унга ўша bitcoin валютасининг ўзида мукофот берилади. Бундай пул топиш усули эса “*майнинг*” деб ном олган.

Манипуляция (омма онгини бошқариш) - омма онгини турли ғоялар, кўрсатмалар, мотивлар, стереотиплар, тақлид орқали субъект манфаатларига мослаштириш. Воқеликни нотўғри идрок қилиш орқали сохта, ёлғон тушунча ёки тасаввур ҳосил қилинади.

Маълумотлар базаси - ўзаро боғланган файллар гуруҳи.

Миш-миш гапларни тарқатиш - мавжуд бўлмаган маълумотларни тарқатиш. Асосан давлат ва жамиядаги бўшлиқ жойларга асосий зарба берилади ҳамда сиёсий ва маънавий етук бўлмаган шахслар объект сифатида танлаб олинади.

Омма диққатини жалб этиш - бирор воқеа, ҳодиса, иш юзасидан ҳуқуқий маълумот панада қолдирилади, шов-шувга сабаб бўладиган тадбирлар амалга оширилади.

Социал инженерия (ижтимоий муҳандислик) - одамларни ўзлари билмаган одам учун одатда қилмайдиган нарсаларни қилишга мажбурлаш санъати.

Смишинг - бу алоқа воситаси сифатида матнли (СМС) хабарлардан фойдаланадиган фишинг хужуми. Зарарли URL манзилларини босиш ёки

боғланиш учун телефон рақамларини тақдим этиш орқали бу хужумлар одатда курбонларидан тезкор чоралар кўришни талаб қилади.

Спам - қабул қилиш хохиши бўлмаган шахсларга тижорат, сиёсий ва реклама кўринишидаги хабарларни (ахборотларни) оммавий тарқатилиш.

Тарғибот - омма онгида ОАВ ёрдамида маълум ғояларни тарқатиш ва оммалаштири.

Тухмат (бўхтон)-бирор объектни обрўсизлантириш, шаънини булғаш мақсадида ёлғон маълумотларни тарқатиш.

Фитна - махсус ахборот ҳаракати бўлиб рақиб муваффақиятсизликка (мағлуб бўлиш) олиб борувчи вариантни танлашга мажбурланади.

Фарминг(pharming) - сохта сайтлар орқали фойдаланувчилар маълумотларини ўғирлаш.

Фишинг (phishing) - кибержиноятчилар томонидан фойдаланувчиларнинг конфиденциал маълумотларини (кредит карта маълумотларини, фойдаланувчи номларини, пароллар ва бошқалар) тўплаш учун фойдаланиладиган интернет фирибгарлигининг кўриниши.

Хакер – ўтган асрда компьютер билимдонига нисбатан ишлатилган. Оддий фойдаланувчидан фарқли, хакер буйруқлар сатридан фойдаланади. Тизимларни яхши тушуниб, камчилигини топадиган фойдаланувчи.

Электрон тижорат - ахборот технологиялари ёрдамида амалга ошириладиган товарларни сотиш, ишларни бажариш ва хизмат кўрсатиш бўйича тадбиркорлик фаолияти.

Хэштеглар - ижтимоий тармоқларда бирор нимани излашни осонлаштириш учунгина қўлланади.

Brandmauer (firewall) - ички тармоқ билан ташқи тармоқ ўртасига жойлаштириладиган, хусусий тармоқларга рухсатсиз киришлар ва хужумларни бартараф этиш учун ишлатиладиган аппарат ва дастурий таъминот.

Bitcoin - биринчи криптовалюта.

DARKNET - оддий фойдаланувчи кира олмайдиган, ёпиқ тармоқ.

Litecoin (Лайткойн) - дунёдаги энг оммалашган криптовалюталар турларидан бири ҳисобланади. Litecoinнинг махсус яратилган сайтида уни кўпинча «*рақамли валюта*» деб ҳам атайдилар.

2022 йил 22 августдаги “2022-2023 йилларда ахборот-коммуникация технологиялари соҳасини янги босқичга олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-357-сон, 2022 йил 22 сентябрдаги “Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жиноятчиликка қарши курашиш фаолиятини замонавий рақамли технологиялар соҳасидаги ютуқларни кенг жорий этган ҳолда янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПҚ-379-сон Қарорлари ҳамда 2018 йил 19 февралдаги “Ахборот технологиялари ва коммуникациялари соҳасини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5349-сон, 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон, 2020 йил 5 майдаги «РАҚАМЛИ ЎЗБЕКИСТОН – 2030» стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги ПФ-6079-сон, 2021 йил 26 мартдаги «Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жиноятчиликка қарши курашиш соҳасида ички ишлар органлари фаолиятини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-6196-сон Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 15 октябрдаги «Ички ишлар органлари фаолиятига замонавий ахборот технологияларини кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 645-сон Қарори асосида тизимга замонавий ахборот-коммуникация технологиялари жорий этилмоқда.

АСОСИЙ АДАБИЁТЛАР:

I. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Қонуни (2003 йил 11 декабрь, 560-II-сон).
2. Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 15 апрелдаги ЎРҚ-764-сонли “Киберхавфсизлик тўғрисида” ги Қонуни.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ва Қарорлари

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 июлдаги «Ўзбекистон Республикасида лойиҳа бошқаруви тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида» ПФ-5120-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 мартдаги «Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жиноятчиликка қарши курашиш соҳасида ички ишлар органлари фаолиятини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-6196-сон Фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 21 мартдаги «Замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш ва янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-1730-сон Қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 3 апрелдаги «Ахборот-коммуникация технологияларини иқтисодиётнинг реал секторига янада жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2158-сон Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида рақамли иқтисодиётни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2018 йил 3 июлдаги ПҚ 3832-сон Қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида крипто-биржалар фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2018 йил 2 сентябрдаги ПҚ 3926-сон Қарори.

III. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Қарорлари ва Ўзбекистон Республикаси вазирликларининг ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлари

1. Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 15 октябрдаги «Ички ишлар органлари фаолиятига замонавий ахборот технологияларини кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 645-сон Қарори.

2. Вазирлар Маҳкамасининг “Электр энергияси ва табиий газдан фойдаланиш тартибини такомиллаштиришга доир қўшимча чоратадбирлар тўғрисида” ВМҚ-22-сон Қарори.

IV. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

1. **Ш.М. Мирзиёев.** Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент : Ўзбекистон, 2017. - 56 б.
2. **Ш.М. Мирзиёев.** Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Тошкент : Ўзбекистон, 2017. - 104 б.
3. **Ш.М. Мирзиёев.** Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Тошкент : “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б.
4. **Ш.М. Мирзиёев.** Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. Тошкент : “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
5. **Ш.М. Мирзиёев.** Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 592 б.
6. **Ш.М. Мирзиёев.** “Янги Ўзбекистон — келажаги буюк давлат” китоби.

V. Дарсликлар, Ўқув қўлланмалар

1. «Кибержиноятчилик, унга қарши қарши курашишмуаммолари ва киберхавфсизликни таъминлаштиришқоболлари» **МОНОГРАФИЯ** Тошкент – 2020.
2. Ўзбекистон республикаси киберхавфсизлиги. Йил якуни -2019.
3. “Telekommunikatsiya/Axborot-komunikatsiya texnologiyalarida kiberxavfsizlikni ta’minlash usullari va vositalari”: xalqaro ilmiy-amaliy anjuman maqolalar to‘plami -Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2022.- bet.
4. Global Cybersecurity Index (GCI) ITU Publications-2018 Кибербезопасность и управление интернетом: Документы и материалы для российских регуляторов и экспертов / Отв. ред. М.Б. Касенова; сост. О.В. Демидов и М.Б. Касенова. – М.: Статут, 2013. – с.]
5. Ch. Hadnagy. Social engineering. The science of human hacking (second edition). John Willey and Sons., Indianapolis, Indiana. 2018
6. Bielska. N.R. Kurz. Open source intelligence tools and resources handbook. 2020.
7. M. Bazzell. Open source intelligence techniques (eighth edition).
8. Крысько В.Г. Секреты психологической войны: цели, задачи, методы, формы, опыт. – Минск: 1999.

VI. Интернет сайтлари

1. <https://iiv.uz>(Ўзбекистон Республикаси ИИВ расмий сайти)
2. <https://lex.uz> (Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси)
3. <https://www.terabayt.uz/uz/post/2021-yilning-boshidagi-yeng-xavfli-kompyuter-virusi-malum-boldi>
4. <https://www.terabayt.uz/uz/post/qanday-qilib-internetdan-xavfsiz-foydalanish-mumkin-2-qism>
5. https://spravochnick.ru/pedagogika/informacionno-kommunikacionnye_tehnologii/
6. https://www.youtube.com/watch?v=ZqHH_VtTHy4&t=478s
7. <https://hashdork.com/uz/social-engineering/>
8. <https://www.aura.com/learn/types-of-social-engineering-attacks>
9. <https://www.upguard.com/blog/open-source-intelligence>
10. <https://comme-un-pro.fr/uz/Google-qidiruvi-bo%27lish-uchun/>
11. <https://sof.uz/uz/post/google-dan-afzalroq-bo-lgan-qidiruv-tizimlari>
12. <https://jizzax.uz/3990-eng-havfli-huruzh-bu-ahborot-huruzhidir.html>

МАРУПОВ ЭРКИНЖОН ЭЛЬМИРОВИЧ

**ИИОЛАРНИНГ БАРЧА ДАРАЖАДАГИ БЎЛИМ БОШЛИҚЛАРИ,
ТУМАН (ШАҲАР ТАРМОҚ) ИИО БОШЛИҒИНИНГ ЎРИНБОСАРИ
ЛАВОЗИМИГА ТАЙИНЛАШ УЧУН МАХСУС МАЛАКА ОШИРИШ
КУРСИ ЎҚУВ ДАСТУРИ АСОСИДА ТАЙЁРЛАНГАН**

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

Мухаррир: Н.З. Тасимов

Босишга рухсат этилди. Нашриёт ҳисоб табоғи 4.

Буюртма № _____. Адади 10 нусха.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Малака ошириш институти,
100213. Тошкент шаҳар. Ҳусайн Бойқаро кўчаси, 27^а-уй.